

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EKONOMETRİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN
DIŞ TİCARETLERİNİN GRAVİTY MODELLERİ
İLE İNCELENMESİ

Zhyldyz İSABEKOVA

2501161104

TEZ DANIŞMANI:

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER

İSTANBUL - 2022

ÖZ

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN DIŞ TİCARETLERİNİN GRAVİTY MODELLERİ İLE İNCELENMESİ

Zhyldyz İSABEKOVA

Gravity modeli, adını Newton'un "yerçekimi yasası"ndan alınmaktadır. Bu model iki kitle arasındaki çekim direnci, kitlelerin büyüklüğü ile doğru orantılı, aralarındaki mesafenin karesiyle ters orantılıdır. Uluslararası ticaretin modellenmesi ve analiz meselelerinde literatürde yoğunlukla karşılaştığımız Gravity Modeli dış ticaretin ne ölçüde etkili olduğunu incelenmesinde önemli araç olarak kullanılmaktadır. İlk kez Gravity modeli, 19.yüzylında H.Carey tarafından sosyal bilimlere uyarlanmıştır. 1960'lı yıllarında ise model devletlerarası ticaret akışlarına uygulanmıştır. Dış ticarette bu modelin uygulamasında iki ülke arasındaki ticaret hacmi, ülkelerin GSMH doğru orantılı, aralarındaki mesafeyle ters orantılı olarak değişir.

Bu çalışmada, çekim modeli, Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB)¹ dış ticareti (ihracatı, ithalatı) üzerine uygulanmıştır. Modelde 13² ticaret ana partnerleri ile ve 2010 – 2021 yıllar arasını kapsayan 12 veri seti kullanılarak incelenmiştir. Kullanılan bağımsız değişkenler; AEB'nin ve diğer ülkelerin GSYH'sı, nüfusları, ülkelerin başkentlerinin Moskova'ya uzaklıkları, kriz, ortak sınır kukla değişkenleri şeklindedir. Bağımlı değişkenler ise AEB'nin dış ticareti (ihracatı, ithalatı)'dir.

¹ Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri – Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya Federasyonu.

² AEB'nin ana ticaret ortakları - ABD, Almanya, Japonya, Güney Kore, Türkiye, Çin, İngiltere, Hindistan, Fransa, İtalya, Holanda, Polonya, Ukrayna.

Yalnızca birim etkinin olduğu tek yönlü tesadüfi etkiler modeli üzerinde analiz yapılmış ve temel varsayım testlerinden sonra dirençli standart hatalar üreten Driscoll-Kraay Tahmincisi ve Robust ile tahmin edilmiştir. Panel regresyon modeli sonuçlarına göre; AEB ihracatı üzerindeki tahmin modelinde, birliğin GSYH'nın pozitif işaretli ve anlamlı çıkmıştır. Diğer ülkelerin GSYH'sı ise anlamsız çıkmıştır. AEB'nin ve diğer ülkelerin nüfus değişkenlerinin katsayılarının anlamlı ve pozitif işaretli olduğu bulunmuştur. Mesafe değişkeninin katsayısı ise beklenen negatif işarete sahiptir ve anlamlı olduğu saptanmıştır. Ortak sınırın, AEB'nin ihracatı üzerinde anlamlı etkisi bulunmuştur ve ortak sınır olan ülkeler arasında daha çok ticaret yapılması beklenmektedir. KRIZ değişkeninin önemli olmadığı karar verilerek model dışına bırakılmıştır. AEB'nin ithalatı üzerindeki model sonuçlarına göre anlamsız sonucuna ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gravity Model, Dış Ticaret, Avrasya Ekonomik Birliği, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

EXAMINATION OF FOREIGN TRADE OF EURASIA ECONOMIC UNION COUNTRIES WITH GRAVITY MODELS

Zhyldyz İSABEKOVA

The gravity model is named after Newton's "law of gravity". This model is the gravitational resistance between the two masses, proportional to the size of the masses and inversely proportional to the square of the distance between them. Gravity Model, which we encounter intensely in the literature in the modeling and analysis of international trade, is used as an important tool in examining the effectiveness of foreign trade. For the first time, the Gravity model was adapted to social sciences by H. Carey in the 19th century. In the 1960's, the model was applied to interstate trade flows. In the application of this model in foreign trade, the trade volume between the two countries varies in direct proportion to the national income of the countries and inversely proportional to the distance between them.

In this study, the attraction model was applied on the foreign trade (export, import) of the Eurasian Economic Union (EAEU). The models were examined with 13 trading main partners and using 12 data sets covering the period from 2010 to 2021. The independent variables used are the GDP of the EAEU and other countries, their populations, the distance of the capitals of the countries to Moscow, the crisis, the common border dummy variables. The dependent variables are the foreign trade (exports, imports) of the EAEU.

The analysis was performed on a one-way random effects model with only a unit effect and estimated with the Driscoll-Kraay Estimator and Robust, which produced resistant standard errors after basic assumption tests. According to the results of the panel regression model; In the forecast model on EAEU exports, the

GDP of the union turned out to be positively marked and significant. The GDP of other countries is meaningless. It was found that the coefficients of the AEB and population variables of other countries are significant and positively marked. The coefficient of the distance variable has the expected negative sign and was found to be significant. The common border has been found to have a significant impact on the EAEU's exports, and more trade is expected between countries with a common border. It was decided that the CRIZ variable was not important and it was left out of the model. According to the model results on the import of EAEU, it has reached its meaningless conclusion.

Keywords: Gravity Model, Foreign Trade, Eurasian Economic Union, Panel Data Analysis

ÖNSÖZ

SSCB'nin 1991 yılında dağılması dünya düzeninde "Avrasya" ve "Avrasyacılık" kelimelerinin sıkça gündeme alınmasına sebep olmuştur. Dağılımından sonra 15 ülke yeni bir bağımsız devletler statüsünü almışlardır. Buna rağmen uluslararası ticaretlerinin ve ekonomisinin büyütmesi amacı ile yeniden gümrük birlikleri için birleşen ülkeler de vardır ve bugün Avrupa Birliği'ne alternatif olarak, tarihi ve kültürel bağlarının güçlü olduğu Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri Avrasya ülkelerinin arasında genç ve kuvvetli bir örgüt olarak yola çıkmıştır. Günümüzde ülkelerin ekonomisindeki uluslararası ticaretin ölçümünde önemli olan Gravity Modeli ile AEB'nin dış ticaretin ölçülmesi amaçlanmıştır. Araştırmada Gravity Modeli ile ülkelerarası dış ticaret araştırmalar ve çalışmalar çok yayınlanmıştır. Örneğin: AB, Avrasya ülkeleri, Asya-Pasifik ülkeleri, ABD veya herhangi bir ülkeler arasında yapılan araştırmalar daha yaygın görülmekte. Ancak 2015 yılında yürürlüğe giren Avrasya Ekonomik birliği ülkelerin (5 ülke) dış ticaretlerine yönelik Gravity Modeli ile ekonometrik incelemelerin çok az olduğundan dolayı bu konuyu araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Bu çalışmanın her aşamasında beni yönlendiren, bana güvenen ve desteğini esirgemeyen, konu seçiminde sağladığı kolaylık ile teze ve kendime olan güvenimi her defasında hatırlatan değerli tez danışmanım Prof. Dr. Kutluk Kağan Sümer'e sonsuz teşekkür ederim. Diğer yandan, çalışmamın başından sonuna kadar hep yanımda olan, her konuda destek ve yardımlarını esirgemeyerek ailem gibi olan değerli arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkürü borç bilirim. Bununla birlikte, bütün çalışmam boyunca uzaktan olsa da bana sonuna kadar destek veren, güvenen ve anlayış gösteren sevgili annem, babama ve kardeşlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul 2022

Zhyldyz İSABEKOVA

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	X
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XII
RESİMLER LİSTESİ.....	XIII
GRAFİKLER	XIV
KISALTMALAR	XV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ’NİN ENTEGRASYONU

1.1.Avrasya’nın Tanımlanması	3
1.2.Bağımsız Devletler Topluluğu’ndan Avrasya Ekonomik Birliği’ne Doğru Bir Yol	4
1.3.Avrasya Ekonomik Birliği’nin Tarihsel Gelişimi	7
1.3.1. Birliğin temel hedefleri.	10
1.3.2. Birliğin ana prensipleri.	11
1.3.3. Birliğin avantajları.	12
1.4. Avrasya Ekonomik Birliği’ndeki Üye ve Partner Ülkeleri	13
1.5. Avrasya Ekonomik Birliği’nin Yönetim Sistemi	16
1.6. Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerinin İktisadi Durumu	18
1.7. Avrasya Ekonomik Birliği’nin Dış Ticareti	28

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEKİM MODELİ VE MODELİN DIŞ TİCARETE UYGULANMASI

2.1. Dış Ticaret Teorisinin Gelişimi	36
2.1.1. Klasik Dış Ticaret Teorileri	38
2.1.2. Neo-klasik Dış Ticaret Teorileri	40
2.1.3. Yeni Uluslararası Ticaret Teorileri	44
2.2. Çekim Modeli	50
2.2.1. Teorik Yapı	50
2.2.2. Çekim Modelinin Tarihsel Gelişimi	51
2.2.3. Çekim Modelinde Kullanılan Değişkenler	54
2.3. Çekim Modeli ile İlgili Literatür Tarama	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN DIŞ TİCARETİNİN ÇEKİM MODELİ İLE SINANMASI

3.1. Ekonometrik Yöntem	64
3.1.1. Panel Veri Analizinin Teorik Çerçevesi	64
3.1.2. Panel Veri Analizinde Modellerin Tahmin Yöntemleri	65
3.1.2.1. Havuzlanmış Model	65
3.1.2.2. Sabit Etkiler Modeli - SEM (Fixed Effect Model - FEM)	65
3.1.2.3. Tesadüfi Etkiler Modeli - REM (Random Effect Model)	66
3.1.3. Model Tahmin Yöntemler Arasında Tercih Yapmak İçin Kullanılan Testler.....	67
3.1.3.1. Breusch-Pagan LM Testi	67
3.1.3.2. Pesaran CD Testi	68
3.1.3.3. Panel Birim Kök Testleri	69
3.1.3.4. Wooldridge Panel Veri Otokorelasyon Testi	70

3.1.3.5. Driscoll-Kraay Standart Hata Modeli Yaklaşımı.....	70
3.2. Veri Seti ve Modeller	72
3.3. Amprik Bulgular ve Model Tahminleri.....	73
SONUÇ.....	81
KAYNAKÇA	89

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi.....	6
Tablo 2: AEB'deki Üye ve Partnerler Ülkeler.....	15
Tablo 3: AEB Devletlerine Ait GSYH Planlaması (2020-2024, milyon\$).....	18
Tablo 4: AEB Devletlerinde Nüfus Planlaması (1.000 kişi).....	19
Tablo 5: AEB İhracat Planlaması (2020-2024, milyar \$)	20
Tablo 6: AEB İthalat Planlaması (2020-2024, milyar \$)	21
Tablo 7: AEB'nin Temel Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri 2021 Yılında.....	23
Tablo 8: AEB Ülkelerinin Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri (2021)	25
Tablo 9: Avrasya Birliği Ülkelerinde Birlik Üyeleri Arasındaki Dış Ticaret (2021, milyon \$)	30
Tablo 10: AEB'nin İhracatı (2015-2021, milyar \$)	32
Tablo 11: AEB'nin İthalatı (2015-2021, milyar \$)	33
Tablo 12: Modelde Kullanılan Değişkenler	73
Tablo 13: AEB ile 13 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları	75
Tablo 14: AEB ile 13 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları	76
Tablo 15: AEB ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları	76
Tablo 16: AEB ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları	77
Tablo 17: AEB ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları	78

Tablo 18: AEB (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan) ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	79
--	----

Tablo 19: AEB (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan) ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	80
--	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1:Avrasya Ekonomik Birliği’nin Yönetim Sistemi	16
Şekil 2: Uluslararası Ticaret Teorilerinden Rekabetçilik Modellerine Geçiş.....	37

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: AEB haritası.....	8
-----------------------------------	---

GRAFİKLER

Grafik: 1 AEB'nin En Büyük Ekonomiler Arasındaki Yeri (2021, milyar dolar) 27

Grafik 2: AEB'nin Ticaret Partnerleri ve Dış Ticaret Göstergeleri (Milyar ABD \$, 2021) 35

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
AET	Avrasya Ekonomik Topluluğu
AEYK	: Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi
APEC	: Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu;
CMEA	Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyinin
DB	: Dünya Bankası
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İMF	: Uluslararası Para Fonu
ITC	: Uluslararası Ticaret Merkezi

EE	: Ekonomik Entegrasyon
EurAsEC	: Avrasya Ekonomik Topluluğu
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İş birliği
LAFTA	: Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
STA	: Serbest Ticaret Anlaşmaları
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
Y.Y	: Yabancı Yatırımlar
WDI	: World Development Indicators

GİRİŞ

Her ülkenin ekonomileri ve refahı için dış ticaretin önemi çok önemlidir. Ülkeler ekonomilerini büyütmek için üretimini arttırarak ve ürettikleri malları ihracat yapmayı arzu ederler. Kendi aralarında ticaret yapmaları için belirli önemli nedenler vardır. Ülkenin içindeki arz ve talep istikrarsızlığı belirtilebilir. Bunun sebebi de bazen ülkelerin ihtiyaçlarından fazla miktarda ürün üretip, bazen de az miktarda üretmesi taleplerini karşılamada yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla fazla miktarda üretilen ürünleri diğer ülkelere ihraç ederler, eğer kendi ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalıyor ise, yetersiz kısmını başka ülkelere ithal ederler. Fakat ülkelerin kendi aralarındaki ticareti zorlaşmasına karşılıklı siyasi veya iktisadi durumlarını korumak için koydukları engeller neden olabilir. Bu durumu meydana getiren nedenlerin başında yaşanan büyük dünya savaşları, ekonomik krizler vb. sebepler belirtilebilir. Ancak her savaş veya herhangi bir dünya krizleri sonucu, ülkelerin kaybettiği maddi ve manevi durumlar, refahın azalması ve kıt doğal kaynakların giderek azalmasına neden olabilir. Böyle bir durumda ülkeler kendilerini kurtarabilmesi, yaşamını sürdürebilmesi, kendi aralarında barışın sağlanması, doğal kaynakların etkin kullanımı için değişimin, yenilenmenin gerektirdiğini düşünerek yol bulmaya çalışırlar. Bundan dolayı ülkeler ekonomik entegrasyona doğru bir yol izlemeyi tercih ederler. Ekonomik entegrasyon ise, bütünleşme veya bir araya gelmek anlamına gelmektedir.

Uluslararası ekonomik entegrasyon, ülkelerin ekonomilerini, tarife ve tarife dışı kısıtlamaların kademeli olarak ortadan kaldırılması ile ülkeler bir araya gelerek serbest ticareti oluşturdukları ekonomik bloka denir. Ekonomik bütünleşme tanımı daha önceden söz edilmişse de bugünkü anlamda akademik olarak 1950 yıllarında Jacob Viner tarafından tanımlanmıştır. Daha sonra bu bütünleşme tanımına önemli katkıda Jan Tinbergen (1954) de bulunmuştur. Günümüzde Avrupa Birliği – ekonomik bütünleşmede başarılı ve gelişmiş bir blok olarak örnek gösterilebilir. Çünkü, ikinci büyük Dünya Savaşının sonucunda Avrupa ülkelerini birleştirmek için ortaya atılan bir fikirdir. Avrupa birliğinin temel yapısına baz alarak Avrasya

bölgesinde Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) adı ile yeni kuvvetli bir blok amacını ele alan gümrük birliği oluşturulmuştur.

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) genç bir örgüt olduğundan dolayı literatürde bu birlikteki ülkeleri için kısa dönem verilerle ve ticari akımlarını etkileyen tüm olası faktörleri içeren çok az çalışma vardır. Bu durumda, çalışmamızda Avrasya Ekonomik Birliğindeki ülkelerin dış ticaretin etkileyen ve literatürdeki bulgulara dayanarak bir analizin yapılması hedeflenmektedir.

Bu çalışmada, 20. yüzyılda en yaygın kullanılan ve uluslararası ticari akımların arasındaki temel belirleyici faktörleri açıklayan dış ticaret modellerinden biri olan amprik model olarak çekim modeli (gravity model) tercih edilmiştir. Çekim Modeli ikili ticareti etkileyen faktörlerin dış ticaret üzerindeki etkilerinin bütüncül bir çerçevede değerlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Çekim Modeli üzerine yapılan araştırmaların ve Model'i kullanarak yapılan uygulamaların birçoğu, Çekim Modeli'nin ülkeler arasında gerçekleşen karşılıklı ticaret akımlarının niteliğini açıklama gücü oldukça yüksektir.

Çekim Modeli'nin uluslararası ekonomi yazınında tanınan pek çok yazar tarafından kullanılması ve birçok ders kitabında kendisine yer bulmasının yanında, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası ve UNCTAD gibi uluslararası kuruluşların da yayınlarında Çekim Modeli'ni kullanmaları ve yapılacak olan araştırmalarda uygulanmasını desteklemeleri, Model'in güvenilirliğini ve itibarını artırmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin dış ticaret hacminde ve niteliğinde 2010- 2021 döneminde dış ticareti incelemek ve çekim modelinin panel veri ile sınamak.

Bu çalışmanın birinci bölümünde Avrasya Ekonomik Birliğinin tanımı yapılarak dünya ticaret sistemine entegrasyonun daha iyi anlaşılması için önemli olan 1991 öncesi değerlendirildikten sonra Avrasya Ekonomik Birliğinin tarihsel gelişimi ve dış ticareti incelenecektir. İkinci bölümde çekim modelinin teorik altyapısı ve literatür taramasına yer verilecektir. Üçüncü bölümde, çekim modeli aracılığı ile kapsamlı bir ampirik analiz yapılarak Avrasya Ekonomik Birliğinin dış ticaret analizinde çekim modelinin geçerli olup olmadığı panel veri analizi ile incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ’NİN ENTEGRASYONU

1.1.Avrasyan’ın Tanımlanması

25 Aralık 1991’de Sovyetler Birliği’nin Cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçov, kimsenin beklemediği bir anda, televizyon ve radyo aracılığıyla, Sovyetler Birliği’nin dağıldığını ilan etmiştir. Bu deklarasyon ile Gorbaçov, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ni (SSCB) oluşturulan 15 ülkeyi tamamen bağımsız olarak ilan etmiştir. Bir gün sonra, yani 26 Aralık 1991’de Sovyetler Birliği resmen dağılmıştır. Bu durumun sonucunda, SSCB yerine 15 yeni devlet dünya politik sahnesinde ortaya çıkmıştır. (Habibulloev, 2020:36)

Yeni bir bağımsız devletler statüsünü almalarına rağmen, bazıları Rusya’dan ayrı kalmak istemeyen devletler de olmuştur. Böyle tepkiler Rusya’nın farklı örgütler ile yeni bir Sovyetler Birliği kurma hedefini daha da güçlendirmiştir. Öylece Rusya tekrardan sömürgecilik politikayı ele almıştır.

Gümrük birlikler, temel olarak ekonomik sebeplerden dolayı ortaya çıkmaktadır ve yeniden ekonomik etkilerin asıl kaynak dağılımı üzerinde görülür. Uluslararası ekonomik iş birliği ve antlaşma düzeni, ülkelerden ziyade ekonomik bloklar arasında etkili olmaya başlamıştır (AEB, 2017:12). Bu bölgede Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) kuvvetli bir blok olmak amacını ele almaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde, ilk olarak kısaca Sovyetler Birliği’ni dağılmasından günümüze kadar eski Sovyet devletleri ve Rusya Federasyonu arasında kurulan ekonomik, askeri ve politik teşkilatların (örgütlerin) tarihi anlatılmaktadır. Ardından, Sovyetler Birliği’nin dağılımından sonra Avrupa Birliği modelini kullanarak Rusya Federasyonu, yeni Sovyetler Birliği’ni, yani Avrasya Ekonomik Birliği’ni nasıl kurmaya çalıştığı incelenecektir. 1 Ocak 2015’te Avrasya Ekonomik Birliği faaliyete geçmiştir. AEB’nin gelişim tarihi, aşamaları, hedefler,

prensipieri ve ortak politikaları gibi faktörler ilişkin bilgi ele alınacaktır. Daha sonra, Ekonomik Birliğe üye olan devletler ve bu devletlerin sosyal-iktisadi durumu, dış ticareti ile ilgili bilgiye yer verilmektedir.

1.2.Bağımsız Devletler Topluluğu’ndan Avrasya Ekonomik Birliği’ne Doğru Bir Yol

1922 yılında Vladimir Lenin döneminde kurulmuş olan Sovyetler Birliği, J. Stalin döneminde dünyanın bir süper gücüne dönüşmüştür. Bu dönemde Sovyetler Birliğindeki tüm ülkeleri Komünist Parti yönetimindeydi. Bütün siyasi, askerî ve ekonomik kararlar daima Moskova’daki Komünist Parti tarafından alınmaktaydı.

SSCB, 1922-1991 döneminde Doğu Avrupa, Kuzey Asya, Orta ve Doğu Asya’nın bazı bölgelerini kapsayan, 20. yüzyılın en büyük devletlerinden biridir. Ekim 1917’de Sosyalist Devrim’den sonra, 30 Aralık 1922’de, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ülkeleri tarafından, Moskova’yı başkentleri yapan tek bir devlet olarak SSCB kurulmuştur. SSCB’ye üye olan ülkeler birlikten serbest çıkış hakkına sahiptiler (SSCB’nin Kuruluş Sözleşmesi-1922).

Bölge açıdan, 20. yüzyılın en büyük devleti olan SSCB, varlığı sırasında sınırları birkaç kez değişmiştir. Bunun nedeni yukarıda ifade edildiği gibi, SSCB’de yer alan ülkeler birlikten, özgürce ayrılma hakkına sahip olmalarıdır (Raspad SSSR, 2020).

SSCB’nin çöküş nedenleri ile ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Aşağıdaki nedenler ise en önemli olarak kabul edilmiştir: Sovyet toplumunun otoriter doğası, Bir ideolojinin egemenliği, Sovyet sisteminde başarısız reformlar, genel kıtlık, kapsamlı ekonomi, Sosyalist ekonomik sisteme güvensizlik krizi, dünya petrol fiyatlarındaki düşüş, milliyetçi eğilimlerin artması ve Moskova’nın karar almak için

tek merkez olması gibi unsurlardır (Shevskiy, 2017:113-119). Onunla beraber SSCB'nin kontrolsüz başka ülkelere olan yardımları da sebep olmuştur.

Avrasya³ bölgesinde 1990'lı yılların başında siyasi, askerî ve ekonomik dengeler alt üst oldu. Ancak dünyevinin iki süper gücünden biri olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) yaklaşık 70 yılı aşan bir dönemden sonra dağılması, SSCB bayrağı altında ve “Demir Perde”nin gerisinde kalan Avrasya devletleri özgürlüklerini kazanarak dünya çapında bağımsız ülkeler olarak yolunu çizdiler. Bu ülkeler SSCB çağında “dış ilişkileri” yalnız merkezden idare edilmekteydi, SSCB dağıldıktan sonra devletlerarası iktisadi ilişkilerini yeniden kurma imkanı buldular.

Günümüzde, küreselleşmedeki en etkili trendler'den biri-uluslararası bölgesel entegrasyondur. Ekonomik Entegrasyon, devletlerin türlü uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılmalarına yol açar, bu sebeple entegrasyon hem her katılımcı devlet hem de tüm üye devletler için yararlıdır. Üstelik ülkeler birleştikten sonra güvenlik, iktisadi, kültür ve medeni alanlarında da avantajlar elde etmekteyken bütün bunları tek başına başarılı olamazlar.

Bölgesel entegrasyon örneklerinden bahsettiğimizde elbette herkes Avrupa'yı ve AB'yi hatırlıyordur. Ortak bir tarih, siyaset ve kültür sayesinde, AB artık yüksek bir entegrasyon seviyesine ulaşmış ve dünyadaki ilk başarılı entegrasyon grubu olmuştur. AB'nin olumlu örneği, dünyanın farklı bölgelerindeki diğer ülkeleri entegrasyon yolunu izlemeye teşvik etmektedir. Ancak dünyanın diğer bölgeleri Avrupa gibi benzersiz özelliklere sahip değildir, bu nedenle entegrasyonda başarılı olmaları çok zordur (Kamlaytong, 2014, s. 177).

AEB, Rusya'nın ve eski SSCB diğer ülkelerinin entegrasyon sürecinin bir sonucudur. Bu sürece ulaşmadan önce bu ülkeler arasında çok sayıda ekonomik, politik ve hatta askerlik birlikler kurulmuştur. Ancak, Korotov ve Muntıyan'a göre, AEB, gelişiminde iki aşamadan geçmiştir: Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan

³ Çalışmamızda Avrasya ülkeleri adı altında Avrasya Ekonomik birliğindeki üye ülkeler incelenmektedir: Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya

ve daha sonra ise Avrasya Ekonomik Birliği aşamasına girmiştir (Iosifovich & Ivanovich, 2015, s. 33-34).

Tablo 1: Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi

Örgütler	Üye Ülkeler
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT 1991) / BDT Ekonomik Birliği (1993)	1. Azerbaycan 2. Kırgızistan 3. Rusya 4. Özbekistan 5. Ermenistan 6. Kazakistan 7. Tacikistan 8. Ukrayna 9. Belarus 10. Moldova 11. Türkmenistan 12. Gürcistan (1993-2009)
Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ-1992)	1. Ermenistan 2. Belarus 3. Kazakistan 4. Kırgızistan 5. Rusya 6. Tacikistan
Gümrük Birliği (1995)	1. Belarus 2. Kazakistan 3. Kırgızistan 4. Rusya 5. Tacikistan (1996)
Avrasya Ekonomik Topluluğu (2000)	1. Belarus 2. Kazakistan 3. Kırgızistan 4. Rusya 5. Tacikistan 6. Özbekistan (2006-2008)
Ortak Ekonomik Alan (2003)	1. Belarus 2. Kazakistan 3. Rusya 4. Ukrayna
BDT Serbest Ticaret Bölgesi (2011)	1. Ermenistan 2. Belarus 3. Kırgızistan 4. Kazakistan 5. Moldova 6. Rusya 7. Tacikistan 8. Ukrayna
Ortak Ekonomik Alan (2012)	1. Belarus 2. Kazakistan 3. Rusya
Avrasya Ekonomi Birliği (2015)	1. Ermenistan 2. Belarus 3. Kazakistan 4. Kırgızistan 5. Rusya

Kaynak: (Martin, 2017, s. 2).

Tablo 1’de görüldüğü gibi, SSCB’nin ilk dağılma günlerinden beri Rus Devleti, eski SSCB devletler arasında, askeri, politik ve ekonomik örgütler kurmuştur. Rusya bu

örgütler aracılığıyla bu devletleri daha da bağımlı hala getirmiştir. AEB'in kurulmasında yukarıda sıralanan örgütler temel aracı denilebilir.

29 Mayıs 2014 tarihinde, Yüksek Avrasya Ekonomik Konseyi toplantısında üye ülkelerin cumhurbaşkanları tarafından Ekonomik Birliği'nin 2015 yılında son hedef olarak kurulması için sözleşme imzalamışlardır. Bu anlaşma, birliğin ekonomik projesinin daha üst bir entegrasyon seviyesine geçişinin önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yüksek Avrasya Ekonomi Konseyi'nin oturumu sırasında 2 Ocak 2015'te Ermenistan'ın AEB'ye katılma antlaşması Minsk'te ve 12 Ağustos 2015'te ise Kırgızistan'ın AEB'nin katılma antlaşması Moskova'da imzalanmıştır (TİM, 2019:5).

1.3.Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi

«Avrasyacılık, birçok derenin döküldüğü denize benzer ve derelerin de amacı denizle birleşmektir. Nitekim dere olmadan deniz de olmaz.

Avrasyacılık fikri Rus entelektüel toplum içerisinde konuşulmaktaydı.

Böylece, yaklaşmakta olan Avrasya ülkelerinin entegre etmenin felsefi boyutları araştırılıyordu. Bir kıta olarak var olmanın araştırması...

Avrasya güçlerinin kenetlenmesi gerekiyor. Kendinde çeşitlilik ve kültürel özellikleri barındıran dünya kültürünün bir parçası olarak kalabilmemiz için kendimize dönenmemiz şart. Bunun dışında başka sebeplerimiz de var, öncelikle ekonomik. Bunların üzerine durulmalı ve anlaşılmalı. Buna Avrasyacılık ile ilgili yeni fikirler dahildir.»

Gengiz Aytmatov, 2003 yıl.

Avrasya terimi coğrafi olarak Pasifik Okyanus'tan Atlantik'e kadar Avrupa ve Asya'nın bir birleşimini ifade etmektedir. Dar anlamda ise, dünyanın orta bölgesine

verilen coğrafi bir tanımlamadır ve Doğu Avrupa ile Batı Asya'yı kapsamaktadır (Akgül, 2009:6). İlk kez Avrasya terimi Alman uzmanı Aleksandr von Humboldt tarafından sunulmuştur. Bu terimle Humboldt, Avrupa ve Asya'nın birleşimini işaretlemiştir. V.N. Lamanski (1833-1914) tarafından ise Rusça'ya çevrilmiştir (Halidov, 2015:338).

Resim 1: AEB haritası

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya'da Yeni-Avrasyacılık fikri ortaya çıkmıştı ve bu dönemde Rusya Yeni-Avrasyacı politikasını izlemiştir. Özellikle 2000 sonrası döneminde de bu düşünce Rus dış politikasının ana hedefler haline gelmiştir. Bunun sonucunda Rusya SSCB'ye benzer bir birlik ama başlangıçta ekonomik temellere dayalı olarak AEB'nin projesine uygulamaya başlamıştır. Birliğin kronolojisine bakıldığında Rusya'da Vladimir Putin'in iktidara gelmesi ile birlikte, entegrasyon süreci hızlandırılmıştır. AB'ye benzer altyapı temelinde oluşturulan Avrasya Birliği, SSCB döneminin baskın topraklarına ulaşmak için Rusya tarafından uygulanan bir proje olarak düşünülmektedir (Öztürk, 2013:223).

Sovyetler Birliğinin dağılması döneminde Rusya Federasyonu içinde Avrasyacılık fikirler politik alanda ortaya çıkmıştır. Avrasyacılık görüşlerde

Klasik Avrasyacılık ve Yeni Avrasyacılık olarak ikiye ayrılmıştır. Bu farklı görüşü Rus tarihçisi Lev Gumilev Avrasyacılığın temsilcisi olarak “Klasik Avrasyacılık ve Yeni Avrasyacılık Arasında Bir Köprü” adlı çalışmasında ortaya koymuştur. Klasik Avrasyacılar’ın düşüncelerinin günümüzde tartışılıp değer kazanmasında ve günümüzün Yeni-Avrasyacıları arasında bu tartışmaların ileri boyutta kuramsallaşmasında Lev Gumilev’in bir tarihçi olarak rolü büyüktür. Gumilev, her ne kadar Klasik Avrasyacılar ve Yeni Avrasyacılar arasında bir köprü olarak anılsada, gerek yaptığı çıkarımlar, gerekse yaşadığı dönem bakımından kendisini Klasik Avrasyacılarla daha yakın görebiliriz(Özsağlam, 2006:117).

Rusya’da ünlü Rus jeopolitikçisi - Aleksandr Dugin, Avrasyacılığın kurucusudur. Dugin özellikle “Ulusal Bir Fikir Olarak Avrasya Yolu” adlı eserinde ve ‘Rus Jeopolitiği’ kitabında konu ile ilgili fikirleri yazmıştır. Fakat AEB devletlerinde ise "Avrasyacılık" terimi farklı şekillerde anlaşılmaktadır. Görüşler iktisadi ve akademik çevre açısından 3 ana farklı gruba ayrılmaktadır: sağ, sol ve merkezi ideolojik olarak.

Avrasyacılık terimi hakkında başka milliyetçi görüşler de mevcuttur. Fakat bu fikirler sağcı görüşler kadar radikal değil, daha ılımlıdır. Bu görüşler birçok Rus hükümet yetkilileri ve analistler tarafından desteklenmektedir. Bu fikirler, Avrasyacılık’ı Rusya’yı uluslararası bir güç haline getiren bir araç olarak görmektedirler. Bu kesim, Avrasya entegrasyonunu Rusya için AEB bloğu oluşturma bir yolu olduğuna inanmaktadır. Bu fikri savunanlar, bu sayede Rusya’nın kendi Şartlarıyla Avrupa’ya katılabileceğini ileri sürmektedirler (İCG, 2016:7).

AEB’yi savunan liberaller veya solcular, milliyetçi görüşleri desteklemeyip AEB ülkeleri arasındaki pratik ilişkilere vurgu yapmaktadırlar. Bu kesim, AEB’nin temel amacının Rusya’nın emperyalist emelleri değil, bölgenin ekonomik gelişimi olduğunu savunmaktadırlar (Vinokurov, 2013:15). Merkezi görüşler ise, sağ ve sol görüşlerin bir sentezidir. Bazı fikirler sağ, bazı fikirler ise sol görüşlerle çakışmaktadır. Bazı fikirler de her iki görüşün arasında yer almaktadır. (Akimkanov,2019:29)

AEB'nin kurulması fikrini ilk olarak Nursultan Nazarbaev 1994 yılında Moskova'da yaptığı konuşmasında dile getirmiştir. Moskova Devlet Üniversitesi'nde konuşan Nazarbayev, yeni bir entegrasyon projesinin Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri için gerekli olduğunu belirtmiştir. 1990'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar, eski SSCB ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerde BDT oldukça etkili olmuştur. Fakat BDT sadece siyasi bir araç olduğundan, yani SSCB'nin dağılması sürecinde ortaya çıkabilecek sorunları önlemek amacıyla kullanıldığından dolayı bir entegrasyon projesi olamamıştır (Vinokurov, 2017:12).

29 Mayıs 2014 tarihinde Avrasya Ekonomik Birliği hakkında sözleşme Belarus, Kazakistan ve Rusya cumhurbaşkanı tarafından Astana'da imzalanmış ve 1 Ocak 2015 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 2 Ocak 2015'te Ermenistan ve 12 Ağustos 2015'te ise Kırgızistan AEB'nin üyesi oldular (AEB,). 29 Mayıs 2014 tarihinde düzenlenen protokol ile Avrasya Ekonomik Birliği olarak anılmaya başlamıştır. Avrasya Birliği 2015 yılında yürürlüğe geçmiştir ve Avrupa Birliği'ne rakip olması amaçlanmıştır (İncekara, 2015:113).

Avrasya Ekonomik Birliği, bölgesel ekonomik entegrasyonu hedefleyen uluslararası henüz genç bir organizasyondur. Bu birlik "Avrasya Ekonomik Birliği Antlaşma" uyarınca kurulmuş ve devletlerarası tüzel kişiliğe sahiptir.

2010 Gümrük Birliği ve 2012 Ortak Ekonomik Alanı'na dayanan, 1 Ocak 2015'ten bu yana, dünyanın jeopolitik haritası üzerinde Avrasya Ekonomik Birliği yeni bir entegrasyon örgütü olarak ortaya çıkmıştır. İlk başta üyeleri Belarus Cumhuriyeti, Kazakistan ve Rusya Federasyonu olarak üç ülkeydi. 2015 yılı boyunca, AEB iki yeni üye kazandı: Ermenistan Cumhuriyeti ve Kırgızistan. AEB, yeni bir ekonomik ve politik hedefi olduğundan dolayı, küreselleşme sürecinde büyük bilimsel ilgi çekmektedir (Iosifovich & Ivanovich, 2015:34).

1.3.1. Birliğin temel hedefleri.

- Üye Devletlerin ekonomilerinin ve nüfuslarının yaşam standartlarını iyileştirmek amacıyla istikrarlı bir şekilde koşullar yaratmak;

- Birlik içinde mallar, hizmetler, sermaye ve emek için tek bir pazar oluşturma arzusu;
- Birlik Antlaşması'nın 4. maddesi, malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin serbest dolaşımı veya “dört özgürlük” sunmaktadır (AEB Sözleşmesi, 2014);
- Kapsamlı modernizasyon iş birliği ve küresel ekonomide ulusal ekonomilerin rekabet gücünün artırılması (Şevçenko, 2017:313).

Vladimir Putin Avrasya Ekonomik Birliği'nin 2018 yılı mayıs ayında Soçi'de yapılan Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi toplantısında ilerideki planlarla ilgili bilgileri tanımlamıştır. Konuşmasında temel hedeflerin biri olan mal, sermaye ve işgücünün serbest dolaşımının önünü açmak, üye ülkelerin arasındaki engelleri kaldırmakla birlikte günümüzde yaşamımızın önemli parçası olan teknolojiyi geliştirmek, ulusal düzeydeki ekonomik düzenlemelerin daha uyumlu hale getirerek birlik içerisindeki pazarın etkinliğini arttırmak ve özellikle nükleer enerji, ekoloji, ilaç ve uzay alanlarında iş birliğinin geliştirmek için yeni projelerle geleceğe adım atılacağını belirtilmiştir.⁴

1.3.2. Birliğin ana prensipleri.⁵

- Hukuki prensiplere saygı duyulması,
- Denklik(eşitlik) ve Birlik üyelerinin milli çıkarlarının öncelik tanınması
- AEB üye ülkelerinin özellikle siyasi yapılarının özelliklerine saygı duyulması
- AEB üye ülkelerin bağımsız eşitliği ve toprak bütünlüğünün korunması.

⁴ Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri Rusya'da toplandı, 14.5.2018, (Çevrimiçi) <https://www.aydinlik.com.tr/avrasya-ekonomik-birligi-ulkeleri-rusya-da-toplandi-dunya-mayis-2018> 4 Nisan 2021.

⁵ Canseyit TÜYMEBAYEV, “Avrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları”, (Çevrimiçi) <http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=181&lang=TR>, 25 Nisan 2021.

Avrasya Ekonomik Birliği yukarıda belirtilen prensiplere göre, Gümrük Birliği oluşturarak üye ülkeler arasındaki ticari ilişkilerinin kuvvetli sistemini oturtma amaçlamaktadır. AEB üye ülkeler arasında vize sorunlarını ortadan kaldırarak, Avrupa Birliğinin uygulamış olduğu Schengen Vizesi gibi bir uygulama oturtmak. Serbest dolaşım sistemiyle üye ülkelerin vatandaşların eşit çalışma koşulların sağlayarak, entegrasyona ulaşmak hedeflenmiştir. AEB'nin Gümrük Birliği'nden üstünlüğü tüm vatandaşlarına, girişimcilerine “dört özgürlük”⁶ prensibini ile desteklemektedir.

1.3.3. Birliğin avantajları.⁷

Avrasya Ekonomik Birliği'nin vatandaşlarına ve girişimcilerine olan faydaların aşağıdaki gibi özetleyebiliriz.

- Gümrük, sağlık, veterinerlik ve diğer kontrol çeşitleri, üye ülkeler sınırlarında kaldırıldı. Bu sınırın kalkması da girişimcilere zaman kazandırıyor, maliyetlerinin minimize ediyordur. Kalite Standart sertifikaları ve menşei da ortak hale gelmiştir.
- Girişimciler için yeni ve birinci “Ortak Devlet Alım Pazarı” oluşturuldu. Tüm üye ülkelerin girişimcileri için erişim açıktır. Bu pazar ürün ve hizmetlerde kalitenin yükselmesi ve rekabetin artışına yol açtı. Devlet bütçesine de tasarruf sağlamaktadır. Üye ülkelerin pazarının 2014 yılı GSYH'sı 270 Milyar ABD Doları civarında, 2021 yılında ise 2 trilyon doları aşmıştır, bu rakam pazarın büyüklüğünün az olmadığının göstergesidir.

⁶ Dört özgürlük (ing. Four freedoms), Avrupa ekonomik entegrasyonunun bir parçası olarak kullanılan bir terimdir. Bu terimin kökenleri, Avrupa Ekonomik Topluluğunun kurulmasına ilişkin 1957 tarihli Roma Anlaşması'na kadar uzanmaktadır. Bu “dört özgürlük” hedefi serbest mal, hizmet, sermaye ve işgücü dolaşımın kapsamaktadır.

⁷ Canseyit TÜYMEBAYEV, “Avrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları”: (Çevrimiçi) <http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=181&lang=TR>, 25 Nisan 2021

- Ortak hizmetler pazarının oluşması, önemli inovasyonlardan birisidir. Gümrük Birliği döneminde tek serbest mal dolaşımı varken, şimdi 40'dan fazla hizmet endüstride dolaşım serbestliği söz konusudur. Bu nedenle, her üye ülke diğer üye ülkelerin hizmet verenini hiçbir sınırlama olmadan kendi hizmet vereni gibi değerlendirecektir.
- Üye ülkelerin üniversite diplomaları diğer üye ülkelerinde de tanınması ve geçerli olma söz konusudur.
- Sosyal güvenlik alanı da önemli avantajından biridir. Herhangi bir üye ülkelerden gelen vatandaşlar o ülkenin tüm sosyal imkanlardan eşit derecede yararlanabileceklerdir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı başkanı Sergey Lavrov, Rusya Federasyonu Devlet Dumasında bu konuda yaptığı açıklamada: “Yaklaşık 50 ülke Avrasya Ekonomik Birliği ile iş birliği yapma arzusunu dile getirdi” cümlesini kullanmıştır (Soyuznoe Veçe, 2017). Günümüzde bölgesel ekonomik bir entegrasyon olarak uluslararası medyada yasal bir kimliğe sahip olan AEB toplantıda yeni üyelere açık olduklarını da belirtmişlerdir. Avrasya coğrafyasındaki devletlerin çoğunu kapsayarak, uluslararası üstün bir birlik kavramı amaçlayan AEB'nin, genişleyen ticaret toprakları ve ekonomik bağlarla dünyada aldığı rolü arttırması beklenmektedir. Bunun da sebebi AEB'nin modern dünya çapında ekonomi sahnesinde anahtar bir rol oynayacak birçok ön koşulu yerine getirdiği düşünülmektedir.

1.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ndeki Üye ve Partner Ülkeleri

Avrasya Ekonomik Birliği henüz genç bir birlik olsa da dünya çapında ekonomik, siyasi ve askeri gücü tarafından kuvvetli bir örgüt olarak yer almaktadır. Onu dışarıdan gözlemleyen ve bu örgütün üyesi olmak isteyen ülkeler de vardır. Her örgütün ana hedeflerinden biri sadece ekonomik unsurların piyasada serbest dolaşması değil, modern iş birliği, küresel ekonomide rekabet gücün arttırmakla

beraber kendisine başka ülkeleri dahil ederek alanını da büyötmektir. Bu demektir ki, daha da güçlü bir entegrasyon örgütün oluşturarak dünyayı yönetmektir.

Yüksek Avrasya Ekonomik Konseyi'nin 2020 yılı 11 Aralık ayındaki toplantısında, Avrasya Ekonomik Birliğı üye devletlerinin başkanları, Özbekistan Cumhuriyeti ve Küba Cumhuriyeti'ne AEB'de gözlemci devlet statüsü vermeye karar verdiler. Daha önce, bu ülkelerin cumhurbaşkanları, Birlik ile bu formatta etkileşim kurmak için girişimlerde bulundu.⁸

Avrasya Ekonomik Komisyonu Entegrasyon Geliştirme Departmanı Başkanı Gohar Barseghyan'ın 23 Aralık 2020'deki toplantıda "Entegrasyonun başarılı gelişiminin ana göstergelerinden biri olan iş projelerinin uygulanması için uygun koşulların yaratılmasıdır"⁹ konuşmasını yaptı. Böylece projelerin uygulanması için uygun koşulların yaratılması gözlemci ülkeleri ve Ekim 2019'da ticaret ve ekonomik iş birliğı konusunda bir anlaşma imzalayan Çin'i de kendi üyeliğine dahil edebilir. Aşağıda AEB'ye üye, gözlemci, üçüncü ülkeler arasında Serbest Ticaret Bölgesi üyeleri ve Serbest Ticaret Bölgesine üye olamak için görüşme yapan ülkelerin kısaca özeti tablo 2'de gösterilmektedir.

⁸ **Avrasya Ekonomik Komisyonu Raporu** 11.12.2020: (Çevrimiçi) <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/23-12-2020-01.aspx> 25 Ocak 2022

⁹ ЕЭК и Куба в качестве государства – наблюдателя при ЕАЭС формируют планы сотрудничества на ближайшие три года: (Çevrimiçi) <http://www.eurasiancommission.org> Ocak 27 2022

Tablo 2: AEB'deki Üye ve Partnerler Ülkeler.

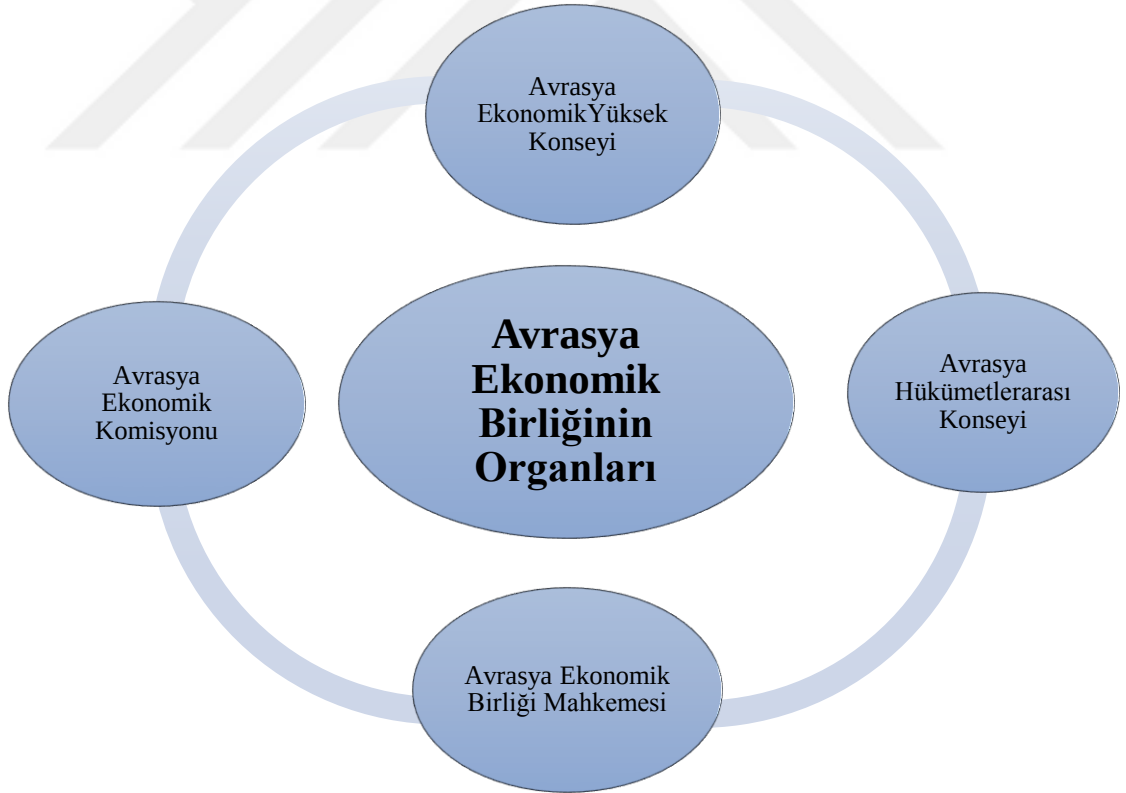
AEB Üye Devletleri	
Ülke Tarih	Ülke Tarih
• Belarus	1 Ocak 2015
• Kazakistan	1 Ocak 2015
• Rusya	1 Ocak 2015
• Ermenistan	2 Ocak 2015
• Kırgızistan	12 Ağustos 2015
AEB Gözlemci Devletleri	
• Moldova	14 Mayıs 2018
• Özbekistan	11 Aralık 2020
• Küba	22 Aralık 2020
AEB ve Üçüncü Ülkeler Arasında Serbest Ticaret Bölgesi	
• Vietnam	Anlaşma 29 Mayıs 2015 tarihinde imzalanmıştır. 5 Ekim 2016'da yürürlüğe girmiştir.
• İran	Müzakereler 2015 yılında başladı, 17 Mayıs 2018'de Astana'da geçici bir anlaşma imzalandı.
• Singapur	1 Ekim 2019'da anlaşma imzalandı
• Sırbistan	25 Ekim 2019'da anlaşma imzalandı
AEB ve Üçüncü Ülkeler Arasında STB Kurmak İçin Müzakereler Devam Ediyor	
• Çin	Müzakereler 2015 yılında başladı, Ekim 2019'da ticaret ve ekonomik işbirliği konusunda bir anlaşma imzalandı.
• Tayland	1 Nisan 2016'da Rusya ve Tayland, bir STB'nin oluşturulması konusunda müzakerelere başlamıştır
• Moğolistan	STB ve AEB'e giriş olasılığı konusunda 2016 sonbaharından itibaren müzakereleri başlamıştır.
• Hindistan	Haziran 2017'de AEB ile bir STB oluşturulması müzakerelerinin başlamasıyla ilgili bir anlaşma imzalanmıştır.
• İsrail	12 Eylül 2019, Rusya Cumhurbaşkanı ve İsrail Başbakanı İsrail ile AEB arasında bir STB oluşturulmasını hızlandırma niyetlerini belirttiler

Kaynak: (Çevrimiçi) www.eec.eaeunion.org , 25 Ocak 2021

1.5. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Yönetim Sistemi

Yönetim süreci insanlık tarihi kadar eskidir. Sebebi ortak hedeflere ulaşmak için hem bireysel olsun hem kurumsal olsun çabaların bir koordinasyon içinde gerçekleştirilmesi zorunludur. Avrasya Ekonomik Birliği'nin de iş birliğini yürütebilmesi için 2014-2015 yıllarında entegrasyon temelini oluşturarak, AEB Sözleşmesi'nin 8. Maddesinde örgütün yönetim sistemi belirtilmiştir. Bunlar; Yüksek Konsey, Hükümetlerarası Konsey, Avrasya Ekonomik Komisyonu ve Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesinden oluşmaktadır. AEB'nin ve uluslararası sözleşmelerde belirtilen yetkilerin doğrultusunda uygulanmaktadır. 2025 yılına kadar AEB'nin planında mali düzenleyici bir yönetim sisteme ulaşmaktır.

Şekil 1:Avrasya Ekonomik Birliği'nin Yönetim Sistemi

Kaynak: AEB Sözleşmesi, 2014

Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi – Birliğin en üst organıdır ve üye devletlerinin liderlerinden oluşmaktadır. Bu organ AEB'nin temel mevzuların ele alarak, entegrasyonun geliştirmek amaçla gerekli stratejisini, temel politika ve hedeflerin belirlemekte, yol göstermekte ve kararları ele almaktadır. Aynı zamanda Konsey bütçeyi ve üye ülkelerin katkılarını tanımlamaktadır.

Yüksek Konseyi vasıtası ile oluşturulan birliğin sabit uluslar üstü düzenleyici organıdır. Bu konseyin asıl görevleri, birliğin işleyiş ve gelişme şartları karşılamakla birlikte birlik içinde ekonomik entegrasyon alanındaki tekliflerinin arttırılmasını karşılamaktır (www.eaeunion.org, 2021). Hükümetlerarası Konsey, Birlik Antlaşması'nın, Birlik içindeki uluslararası anlaşmaların ve Yüksek Kurul kararlarının uygulanmasını ve denetimini karşılamaktır. Toplantılar gerektiği taktirde, yılda en az iki kez yapılacaktır. Yüksek Konsey kararı ile her yıl Avrasya Hükümetlerarası Konsey başkanı seçilmektedir.

Avrasya Ekonomik Birliği Komisyonu yönetimi Moskova şehrinde bulunmakta ve sabit bir düzenleyici organıdır. Bu Konsey hükümet başkanlarının yardımcılarında ve üye ülkelere iki temsilcisinden oluşturulmaktadır. Temel amacı AEB'nin entegrasyonun daha da gelişmesi için önerilerde bulunmak, birliğin gelişimi ve işleyiş için gerekli şartları sağlamaktır. Bununla beraber ithalat, ihracat, üçüncü ülkelere karşı ticaret rejimlerin kurulması, dış ve karşılıklı ticaret istatistikleri, endüstriyel ve tarımsal sübvansiyonlar, hizmet, yatırımlarda karşılıklı ticaret, enerji, ulaşım, lojistik, gümrük ve para politikalarını uygulaması ve izlenmesi gibi yönleri kapsamaktadır. Komisyon alt elemanları ve danışmanlar uyum sağlamaktadır. Faaliyetinin temel prensipleri de siyasallaşması, şeffaflık ve verimliliklerdir.

Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi-Birliğin adli organı olup, AEB Antlaşması, Birliğin üye devletlerinin organları ve Birlik içindeki diğer uluslararası anlaşmaların başvurusun sağlayacaktır (www.eaeunion.org, 2020). Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi, AEB'in sabit olarak çalışan yargı organı da denilebilir. Bu organ tarafından, Birlik içindeki ve dışındaki uluslararası antlaşmaların uygulanması izlemekte, alınan kararlar kontrol etmekte olup, birlik ülkelerin talebi

üzerine birlik kurumlarının kararları ile ilgili olarak ortaya çıkan uyuşmazlıkları değerlendirir (Valovaya, 2017:38).

1.6. Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerinin İktisadi Durumu

Bu paragrafta Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerin iktisadi durumu temel makroekonomik göstergeler ile incelenecektir. İlk başta Uluslararası Para Fonu tarafından belirtilen planlama rakamlar, arkasından 2021 yılında gerçekleşen reel göstergeler araştırılmaktadır.

- **Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH)**

Tablo 3’de AEB ülkelerinin 2020 yılına ait GSYH’si ile 2021-2024 dönemine ait GSYH planlama rakamları görülmektedir. Birlik ülkelerin içinde en fazla GSYH’ye Rusya’nın sahip olduğu görülürken, geri kalan 4 ülke sırası ile Kazakistan, Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan izlemektedir. Beş ülkenin toplam GSMH’sı 2020 yılında yaklaşık 1,9 trilyon dolar iken IMF planlamasına göre 2024 yılında yaklaşık 2,3 trilyon dolara yükselmesi ön görülmektedir. Tabloya baktığımızda en çok milli gelir artışın yıllık %6,9 büyüme oranı ile ilk sırada Kazakistan belirtilmiştir. Ondan sonra %6,3 büyüme oranı ile Ermenistan üç ülkeden öncelik göstermektedir. Rusya en büyük ekonomiye sahip olmasına rağmen 2024 yılında yıllık %2,7 büyümesi beklenmektedir. Üye ülkelerin toplamda GSMH’nın yıllık ortalama %3,1 büyümesi beklenmektedir.

Tablo 3: AEB Devletlerine Ait GSYH Planlaması (2020-2024, milyon\$)

Ülke	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB
2020	14.132	63.582	182.623	8.715	1.657.539	1.928.611
2021	15.025	64.004	196.871	9.218	1.714.313	2.001.452
2022	15.975	65.209	213.339	9.822	1.782.057	2.088.424
2023	16.937	66.486	236.572	10.344	1.858.609	2.190.971
2024	17.953	67.354	258.459	10.893	1.940.442	2.297.125
Değişim (CAGR)	6,3%	2,0%	6,9%	5,1%	2,7%	3,1%

Kaynak: Uluslararası Para Fonu (IMF), 2020

- **Nüfus**

Tablo 4’de AEB ülkelerinin Uluslararası Para Fonu verilerine göre 2020 yılına ait nüfusları ile 2020-2024 dönemine ait nüfus planlama rakamlar görülmektedir. Üye ülkeler arasında 2020 yılında en yüksek nüfusa 146,6 milyon kişi Rusya sahip olmuştur. Kazakistan ise 18,8 milyon kişi ile ikinci sıradadır. 9,4 milyon kişi Belarus, 6,3 milyon kişi Kırgızistan ve Ermenistan yaklaşık 3 milyon kişi ile Rusya ve Kazakistanı izlemektedirler. Beş üyenin 2020 yılında toplamda nüfusu 183,9 milyon olmuştur. Birliğin 2024 yılında nüfusu 2020 yılına göre %0,5’lik artış ile 184,9 milyona yükselmesi beklenmektedir. 2020-2024 yıllar arasında Kırgızistan’da en fazla nüfus artışı %13,1 gerçekleşmesi beklenmektedir. Kazakistan ise %8,1’lik nüfus artışı olacağı öngörülmüştür. Ermenistan’ın nüfusunun takiben artmayacağı öngörülmüştür. Belarus’un nüfusunun %2,7, Rusya’nın nüfusu ise aksi takdirde %0,7 azalacağı öngörülmektedir. Birliğin toplam nüfusunun 2020-2024 döneminde her yıl artması beklenmektedir.

Tablo 4: AEB Devletlerinde Nüfus Planlaması (1.000 kişi)

Ülke	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB	Yıllık artış
2020	2.970	9.428	18.882	6.517	146.618	184.415	
2021	2.970	9.380	19.129	6.654	146.466	184.599	0,10%
2022	2.970	9.334	19.380	6.795	146.267	184.746	0,08%
2023	2.970	9.287	19.635	6.931	146.024	184.847	0,05%
2024	2.970	9.240	19.893	7.077	145.739	184.919	0,04%
Değişim (CAGR)	0,0%	-2,7%	8,1%	13,1%	-0,7%	0,5%	-

Kaynak: Uluslararası Para Fonu (IMF), 2020

Aşağıda AEB devletlerinin IMF ihracat büyüme oranı beklentilerine 2020-2024 dönemi için ihracat ve ithalat planlaması görülmektedir.

Tablo 5’te Birlik ülkelerinin UPF ihracat büyüme oranı öngörülerine 2020-2024 periodu için ihracat planlaması görülmektedir. Birlik ülkelerinden 2024 yılında

en fazla ihracatı 2021 yılında olduğu gibi yine Rusya'nın yapacağı beklenmiştir ve bu ülkenin ihracatının 2024 yılında 495,3 milyar dolar olması öngörülmektedir. Rusya'yı 2024 yılındaki 71,2 milyar dolarlık ihracat ile Kazakistan'ın takip etmesi öngörülmektedir. Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan'ın bu 2 ülkeyi sırası ile izleyeceği beklenmektedir. 2020-2024 periodunda ihracatında en fazla artışın beklendiği ülke ise %34,2'lik artış ile Ermenistan görülmekte. Ermenistan'dan sonra da %17,4'lük ihracat artışı ile Kırgızistan, %16,8 artış ile Kazakistan ve %10,2'lik artış ile Rusya izlemektedirler. Belarus'un ihracatında ise 5 yıllık dönem sonunda %3,3'lük düşüş öngörülmektedir.

Tablo 5: AEB İhracat Planlaması (2020-2024, milyar \$)

Ülke	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB	Yıllık artış
2020	2.519	33.233	61.369	1.951	494.847	593.919	
2021	2.661	33.118	62.678	2.004	508.203	608.665	2,48%
2022	2.814	32.970	63.776	2.054	537.700	639.313	5,04%
2023	3.017	32.808	68.984	2.105	512.874	619.787	-3,05%
2024	3.200	32.598	71.185	2.155	495.288	604.425	-2,48%
Değişim (CAGR)	34,2%	- 3,3%	16,8%	17,4%	10,2%	10,2%	-

Kaynak: International Trade Centre (ITC), Trademap, 2020 ve Uluslararası Para Fonu (IMF), 2020

Tablo 5'de Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin Uluslararası Para Fonu (IMF) ithalat büyüme oranı beklentilerine 2020-2024 periodu için ithalat planlaması görülmektedir. Birlik ülkeleri içinde 2024 yılında en fazla ithalatı 2021 yılında olduğu gibi yine Rusya Federasyon'unun ithalatının 2024 yılında 291,8 milyar dolar olması beklenmektedir. Rusya Federasyon'un 2024 yılındaki 41,9 milyar dolarlık ithalat ile Kazakistan'ın takip etmesi öngörülmüştür. Aynı zamanda iki ülkeyi sırası ile Belarus 35,8 milyar dolarlık, Kırgızistan 6,5 milyar dolarlık ve Ermenistan 6,1 milyar dolarlık ithalat ile izleyecekleri öngörülmektedir. 2020-2024 döneminde ithalatını %28,7 ile en fazla yükselecek olan ülke Kazakistan görülmektedir. Bu

ülkeyi %26,5'lik ithalat artışı ile Ermenistan, Kırgızistan %22,9'luk artış ile ve Rusya %22,5'lik artış ile izlemektedir. Beyaz Rusya'nın ise ihracatında ise ithalatında da 5 yıllık period sonunda %6,7'lik düşüş beklenmektedir.

Tablo 6: AEB İthalat Planlaması (2020-2024, milyar \$)

Ülke	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB	Yıllık artış
2020	5.109	37.399	35.622	5.626	252.502	336.258	
2021	5.345	36.816	37.178	5.841	260.971	346.151	2,94%
2022	5.593	36.354	38.713	6.083	270.932	357.675	3,33%
2023	5.849	35.874	40.274	6.349	281.566	369.913	3,42%
2024	6.134	35.839	41.886	6.501	291.832	382.192	3,32%
Değişim (CAGR)	26,5%	-6,7%	28,7%	22,9%	22,5%	19,7%	-

Kaynak: International Trade Centre (ITC), Trademap, 2020 ve Uluslararası Para Fonu (IMF), 2020

Avrasya Ekonomi Komisyonu Ticaret Bakanı Andrey Slepnev “2020 sonunda Avrasya Ekonomik Birliği'nin dış ticaret hacmi %16,5 oranında ve iç ticaret – ise %11,5 oranında azaldığını, göstergelerin kriz öncesi seviyesinin geri kazanılması birkaç yıla ihtiyaç olacaktır.” diye bir konuşmasında bildirmiştir. Slepnev ayrıca, dış ticaretteki düşüşün arz coğrafyası açısından eşit olmadığını söylemiştir. Yani, 2020 yılın sonunda Çin ile ticaret ciro % 6 oranında, Avrupa Birliği ile ticaret ciro ise %26 düşmüştür. Avrasya Ekonomi Komisyonunun dış ticaretin yeniden kurulması konusunda Avrasya Ekonomik Birliği Komisyonu ile bir diyalog yürüteceğini duyurmuştur¹⁰.

- **Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerinin 2021 Yılına Göre Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri**

¹⁰"Bilgi ajansı-Finmarket ", ağ sürümü, (Çevrimiçi) <http://www.finmarket.ru/news/5403010> 15 Eylül 2021

20 milyon km² toplam alanı geçen, dünyanın kara yüzeyinin neredeyse %14'ünü oluşturan AEB'nin bulunduğu coğrafya'da Ladoga, Onego, Baykal, Isık Göl gölleri ve dünyanın en uzun nehri olan Volga yer almaktadır. Baykal Gölü dünyanın en derin, en temiz, en eski ve en geniş tatlı su gölü olarak, dünyadaki tatlı yüzey su stoklarının beşte birinden fazlasını içermektedir. Dünyada Brezilya'dan sonra Rusya Federsayonunda yerleşen Baykal gölü yenilenebilir su kaynakları açısından ikinci sırada yer almaktadır. Yanı sıra, su akışı buharlaşma, sızma veya yapay su alımı nedeniyle gerçekleştirilen yüzey veya yeraltı akışı olmayan Isık Göl en derin göller listesinde yedinci sıradadır. Aynı zamanda tarihi ve stratejik bir önem taşıyan Volga Avrupa'nın en uzun nehri olarak AEB için büyük bir zenginliktir. (Andronova, 2016:8).

Tablo 7'de veriler ile AEB'nin ne kadar önemli ve birliğin büyüklüğünü görebiliriz. AEB Komisyonu tarafından yayınlanmış ve 2021 yılının verileridir (AEB resmi sitesinde 15.02.2022 tarihinde son verilerdir). Belirtilen rakamlara göre bakıldığında AEB'nin 2021'de GSYH'si 2 trilyon 057 milyar doları olarak dünyanın GSYH'sinin %3,2'sini, yanı sıra 2021 yılında birlik dışındaki ülkelere ihracatı 525,7 milyar ABD dolara, ithalatı ise 318,5 milyar ABD dolara ulaşarak toplam dış ticaret hacmi 844,2 milyar ABD dolara ulaşmıştır. Bu da küresel ihracatının %2,8'i ve ithalatının %1,7'sidir. Toplam nüfusu 184 milyonu geçerek, dünya nüfusun yaklaşık %2,4'ü oluşturmaktadır. AEB dünyanın birinci en büyük doğal gaz ve petrol üreticisi, aynı zamanda önde gelen elmas, nikel, platin üreticisi ve ihracatçısı olarak doğal kaynak konusunda dünya çapında en zengin birliklerden biridir.

Tablo 7: AEB’nin Temel Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri 2021 Yılında

Temel Göstergeler	Dünya çapında (% oran)
GSYH 2 057,3 milyar dolar	%3,2'si
2021 yılında sanayi üretimi 2020'ye göre %104,6 2021'de üçüncü ülkelerle AEB dış ticaret hacmi 844 175,7 milyar ABD doları 525648,9/ 318526,8	%2,2'si %2,8'i- ihracat, %1,7'si - ithalat
Nüfus	
- Nüfus 184 000,4 milyon kişi - Ekonomik aktif nüfus 93,6 milyon kişidir - İşsizlik oranı % 4,8 (AB-% 6.7, ABD-% 3.7, Dünya-% 5.4)	%2,4'ü %2,8'i 2,2% AB'dan daha düşük bir seviyededir.
Enerji	
- Petrol üretimi – 599,7 milyon ton - Gaz üretimi – 749,9 milyar metreküp - Elektrik üretimi-1.256,3 milyar kWh	%14,7'i (birinci) %19,5'si (birinci) %4,8'i (dördüncü)
Sanayi	
- Çelik üretimi – 84,3 milyon ton - Potas gübre üretimi – 17,0 milyon ton - Dökme demir üretimi – 55,2 milyon ton	%5'i %52,3'ü %4,2'i
Altyapı Tesisleri	
- Demiryolu raylarının uzunluğu -1712,7 bin km - Araba yol uzunluğu -109,7 bin km - İnternet erişimi olan nüfusun oranı-%83,7'si	%4,7'i(dördüncü) %2,7'si(üçüncü) %3,9'u
Tarım	
- Tarımsal üretim -135,7 milyar dolar - Tahıl ve baklagillerin brüt hasatı – 164,5 mln ton, - Süt üretimi – 48,4 milyon ton	%5,5 %5,3 %7,1

Kaynak: (Çevrimiçi) <http://www.eaeunion.org/#about>

Tablo 8'deki rakamlara bakıldığında, Rusya gerek yüz ölçümü gerekse GSYH ve nüfus olarak birliğin diğer ülkelerden daha büyük verilere sahiptir. GSYH ve kişi başı milli gelir ülkeler arasında büyük farklılıklar barındırmaktadır. Dünya Bankası 2017 verilerine göre: Rusya, Belarus, Ermenistan ve Kazakistan “üst orta gelir” ülkeler grubunda Kırgızistan ise “alt orta gelir” grubunda yer almaktadır. (Denizci & Marangoz, 2019, s. 414-431). 2021 yılında da Kırgızistan “alt orta gelir” grubundan yükselmemiştir, bunun en önemli faktörü de siyasi-iktisadi istikrarsızlık

yatırımcıları itmekte ve ekonomide sadece mamüllerin ihracat yapılması ve sanayi sektörünün olmamasıdır.

Tablo 8: AEB Ülkelerinin Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri (2021)

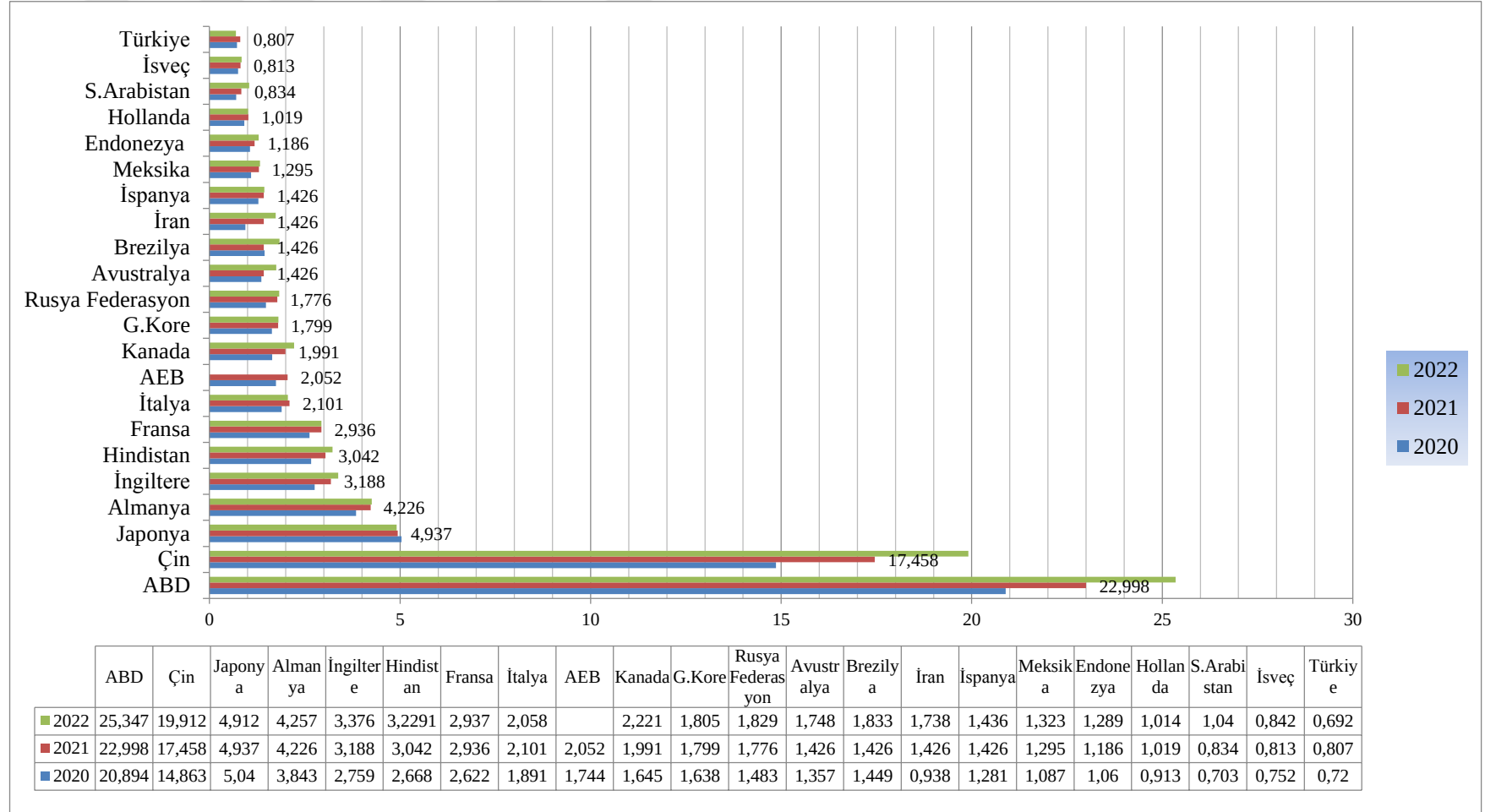
2021 Göstergeleri	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB
Nüfus (milyon 2021)	2 963,3	9 349,6	18 879,6	6 636,8	146 171,1	184 000,4
Nüfus Projeksiyonu 2022	2.970	9.334	19.380	6.795	146.267	184.746 0,12%
Yüzölçümü (bin km2)	29 743	207 595	2 725 000	199 951	17 125 191	20 287 480
GSYH (milyar USD)	12 641	59 742	171 241	7 736	1 486 898	2 057,3
	5.059	6.823	10.291	1.385	11.704	
GSYH Planlama 2022	15.975	65.209	213.339	9.822	1.782.057	2 108,7 2,5%
Kişi Başı Gayri Safi Milli Gelir(USD)	4 269	6 369	9 131	1 224	10 152	9 440
	5.059	6.823	10.291	1.385	11.704	
Kişi Başı Gayri Safi Milli Gelir 2022	5.378	6.986	11.007	1.445	12.183	10 458 1,68 %
GSİYH Büyüme Oranı (%)	7,6	1,2	4,1	4,5	1,3	1,7
İşsizlik Oranı (%)	1	4,0	4,9	2,9*	5,8	5,7

Kaynak: Avrasya Ekonomik Komisyonu, 2022, (Çevrimiçi) <http://www.eaeunion.org>

AEB büyük ekonomisi ile dünya ekonomisinde önemli paya sahip olan entegrasyon oluşumu olarak sayılmaktadır. Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Nisan 2022 raporuna göre 22 trilyon 998 milyar dolar ile ABD en büyük ekonominin zirvesinde yer almıştır. GSYH'si 17 trilyon 458 milyar dolar ile ikinci sırada Çin, 4 trilyon 937 milyar dolar ile Japonya iki ekonomik devden sonra üçüncü sırada. AEB 2021'de GSYH'si 2 trilyon 057 milyar ABD dolara ulaşarak, İtalya'dan sonraki dünyanın en büyük 9. ekonomisi oldu. Ancak 2013 yılına kıyasladığımızda 2,4 trilyon dolar hacmi ile ABD, Çin, Japonya, Almanya, Fransa ve İngiltere'den sonra 7.sıradaydı. AEB ülkelerin üyesi olan Rusya Federasyonu 2021 yılına G-20 ülkelerin arasında on ikinci sırada da yer almaktadır.

Grafik 1'de dünyadaki En Büyük Ekonomileri sırasıyla veriler yer verilmiştir. Aynı anda 2021 yılın 2020 yılı geçmiş ve 2022 yılı için tahmini öngörülerde bile en büyük ekonomileri kıyasladığımızda ilk sırada ABD, Çin, Japonya, Almanya, Hindistan ve İngiltere geri kalan G-20 ülkelerin önündedirler. Yalnızca AEB'nin üye üyesi olan Rusya Federasyonu G-20 ülkelerin arasında 12.sırada yer aldığı da görülmektedir.

Grafik 1: AEB'nin En Büyük Ekonomiler Arasındaki Yeri (2021, milyar dolar)

Kaynak: Uluslararası Para Fonu (IMF, 20.04.2022)

1.7. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Dış Ticareti

Uluslararası sınırlar veya bölgeler arasında sermaye, mal ve hizmetin karşılıklı olarak alışverişine denilen dış ticaret ekonomide önemli bir rol oynamaktadır. Dünya gücü olarak tanılan herhangi bir devletin uluslararası ticaretinin arttırılması ve küreselleşmenin sürdürülmesinde ana iktisadi bir kaynaktır. AEB'nin kurulması hem üye hem de partner ülkeler arası ticaretin artmasına neden olabilecektir.

- **Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerinin Üyeleri Arasındaki Dış Ticaret Göstergeleri**

2021 yılında AEB ülkelerinin arasındaki karşılıklı ticaret akışlar Avrasya Ekonomik Birliği komisyonu tarafından yapılan analiz sonuçlarına göre planlanandan daha olumlu şekilde büyüme olduğunu belirtmişlerdir. Karşılıklı ticaret hacmi 2021 yılında Avrasya Ekonomik Birliği'nin işleyiş döneminde zirveye ulaştı ve 71,6 milyar ABD doları aşmıştır. Bu rakam, 2020'ye göre %31,9 veya 17,6 milyar dolarlık bir artış göstermektedir. COVID - 2019 öncesi seviye %17,8 veya 11 milyar dolar üzerindedir.

Karşılıklı ticarete hem ihracat hem de ithalat hacmindeki artış, Birliğin tüm ülkelerinde kaydedildi. En büyük artış Kırgızistan'da %44,9 ve Kazakistan'da %34,9 görülmüştür. Geri kalan üyeler ise-Rusya %34,3, Ermenistan % 25,2, Beyaz Rusya % 24,7 artış göstermektedir.

İthalat hacminde de artış görülmüştür. Beyaz Rusya'da %43,5, Kırgızistan'da %39,2, Rusya'da %27,2, Kazakistan'da %25,4, Ermenistan'da %20,4.¹¹

Tablo 9'da AEB ülkelerinin 2021 verilerine göre karşılıklı dış ticareti görülmektedir. Bu birlikteki 5 ülke 2021'de kendi aralarında toplam 51,216 milyar dolarlık ihracat yapmışlardır. Birliğin dünya geneline yapılan toplam ihracatı

525,6 milyar dolar, bu rakam kendi aralarında yapılan toplam ihracatın 10'unu oluşturmaktadır. Beş ülke arasında 2021'de en çok ihracatı 447,5 milyar

¹¹Otdel informatsionnogo departamenta protokla i organizatsionnogo obespeçeniya EƏK yayınlanmış tarihi 21.02.2022, (Çevrimiçi) <https://eec.eaeunion.org/news/vzaimnaya-torgovlya-v-eaes-dostigla-rekordnykh-72-6-mlrd-dollarov-ssha-v-2021-godu/> 5 Mart 2022

dolar Rusya Federasyonu yaparken, 52,6 milyar dolarlık ihracat ile Kazakistan, 22,4 milyar dolar ile Belarus, 2,1 milyar dolar ile Ermenistan ve 855 milyon dolar ile Kırgızistan yapmıştır. Birlik üyesi olan ülkelerin diğer ülkelere yaptıkları ihracatın ülkenin toplam ihracatı içindeki payları incelendiğinde en yüksek paya %72 ile Belarus sahip olmuştur. Belarus dünya geneline yaptığı toplam ihracatın ağırlıklı olarak Rusya'ya olmak üzere yaklaşık %28'ini birlik üyesi diğer dört ülkeye yapmaktadır. Beş ülke toplamda dünya genelinden 318,5 milyar dolarlık ithalat yaparken birbirlerinden yaptıkları ithalat toplam ithalatın %16,08'ini oluşturmaktadır. Bu da birlik ihracatında en çok ağırlığa sahip Rusya'nın dünya geneline enerji ihraç eden bir ülke olmasından bir başka ifade ile birlik dışında birçok ülkeye ihracat yapmasından kaynaklanmaktadır. Birlik üyesi ülkeler arasında 2021 yılında en çok ithalatı ise 271,6 milyar dolar ile Rusya yaparken, onu 22,7 milyar dolarlık ithalat ile Kazakistan, 17,9 milyar dolar ile Belarus, 2,9 milyar dolar ile Kırgızistan ve 3,2 milyar dolar ile Ermenistan yapmıştır. Ülkelerin birlik üyesi diğer ülkelere yaptıkları ithalatın ülkenin toplam ithalatı içindeki payları incelendiğinde en yüksek paya %97,38 ile Belarus sahip olmuştur. Belarus dünya genelinden yaptığı toplam ithalatın yaklaşık %91,4'ünü ağırlıklı olarak Rusya'dan olmak üzere birlik üyesi diğer dört ülkeden yapmaktadır. Rusya birlik üyesi ülkelere 2021 yılında en çok ihracatı 23,2 milyar dolar ile Belarus'a yaparken en çok ithalatı ise 16,2 milyar dolar ile yine Belarus'dan gerçekleştirmiştir. Kazakistan birlik üyesi ülkelere 2021 yılında en çok ihracatı 6,9 milyar dolar ile Rusya'ya yaparken en çok ithalatı ise 17,4 milyar dolar ile yine Rusya'dan gerçekleştirmiştir. Kırgızistan birlik üyesi ülkelere 2021 yılında en çok ihracatı 412 milyon dolar ile Rusya'ya yaparken en çok ithalatı ise 1,8 milyar dolar ile yine Rusya'dan gerçekleştirmiştir. Belarus birlik üyesi ülkelere 2021 yılında en çok ihracatı 16,4 milyar dolar ile Rusya'ya yaparken en çok ithalatı ise 23,6 milyar dolar ile yine Rusya'dan gerçekleştirmiştir. Ermenistan birlik üyesi ülkelere 2021 yılında en çok ihracatı 847,7 milyon dolar ile Rusya'ya yaparken en çok ithalatı ise 1,9 milyar dolar ile yine Rusya'dan gerçekleştirmiştir. Birlik üyesi beş ülkenin birbirleri ile yaptıkları dış ticaret incelendiğinde Rusya'nın hem kalan dört ülkenin ihracatında hem de ithalatında önemli bir role sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Avrasya Birliği Ülkelerinde Birlik Üyeleri Arasındaki Dış Ticaret (2021, milyon \$)

İhracatçı Ülke İthalatçı Ülke	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Kırgızistan	Belarus	Ermenistan	AEB Toplamı	Ülkenin Toplam İhracatı	AEB Ülkerine Yapılan İhracatın Ülkenin Toplam İhracatına Oranı
Rusya Federasyonu	0	6 916 684 826	412 926 224	16 397 367 929	847 251 364	24 574 230 343	447 538 080 212	5.49%
Kazakistan	7 143 270 340	0	374 747 079	912 125 880	28 391 837	8 458 535 136	52 690 739 859	16.05%
Kırgızistan	333 325 403	625 202 793	0	86 211 360	10 537 114	1 055 276 670	855 701 197	123.32%
Belarus	16 224 943 912	97 631 909	15 405 184	0	2 618 875	16 340 599 880	22 430 814 292	72.85%
Ermenistan	710 026 390	9 338 932	169 276	68 293 739	0	787 828 337	2 133 609 700	36.92%
AEB Toplamı	24 411 566 045	7 648 858 460	803 247 763	17 463 998 908	888 799 190	51 216 470 366	525 648 945 260	
Ülkenin Toplam İthalatı	271 633 211 879	22 731 007 051	2 945 324 342	17 933 403 542	3 283 881 573	318 526 828 387.00		
AEB Ülkelerine Yapılan İthalatın Ülkenin Toplam İthalatına Oranı	8.99%	33.65%	27.27%	97.38%	27.07%	16.08%		

Kaynak: Avrasya Ekonomik Komisyonu, 2022, (Çevrimiçi) <http://www.eurasiancommission.org/>

Birlik ülkelerinin toplam dış ticaret dengeleri incelendiğinde Rusya 211,2 milyar dolar ticaret fazlası verirken Kazakistan ise 28,4 milyar dolarlık dış ticaret fazlası vermiştir. Belarus 4,7 milyar dolar, Kırgızistan 3,5 milyar dolar, Ermenistan ise 2,5 milyar dolar dış ticaret açığı olmuştur. Birlik ülkelerinin kendi aralarındaki dış ticaret dengeleri incelendiğinde Rusya 19,4 milyar dolar ticaret fazlası gerçekleştirmiştir. Kazakistan 7,3 milyar dolarlık, Belarus 8,7 milyar dolar, Kırgızistan 1,5 milyar dolar, Ermenistan ise 637,5 milyon dolarlık dış ticaret açığı vermiştir. Rusya dışındaki tüm AEB üye ülkeleri için ortak ülkelerle karşılıklı ticarete negatif bir denge gelişmiştir.

- **Avrasya Ekonomik Birliği Devletlerinin Birlik Dışı Devletlerle Dış Ticaret Göstergeleri**

AEB'nin dış ticaret hacmi, 2020 yılına göre %35,1 daha fazla olan 844,2 milyar doları olarak gerçekleşmiştir. Covid 2019 öncesi seviye %14,7 aşıldı. Birlik dışındaki ülkelere mal ihracatı 2021'de %44,1 veya 160,9 milyar dolar, ithalat %22,6 veya 58,7 milyar dolar artmıştır. Birlik dışındaki ülkelere yapılan ihracata en büyük katkısı Belarus (%47,8 büyüme) ve Rusya (%47 büyüme) yapmıştır.¹²

AEB'nin toplam dış ticareti 2021 yılında 207,2 milyar dolar vermiştir. Bir önceki yıla göre dış ticaret fazlalığı 49,5% (105milyar dolar) göstermiştir. (Avrasya Ekonomik Komisyonu, 2022)

AEB'nin Ana İhracat Ürünleri: Madenler ve madeni ürünlerin (%60,7), metal ve metal ürünleri (%10,7) ve kimya ürünleri (%6,8) ilk üç ihracat kalemini oluşturmaktadır.

AEB'nin Ana İthalat Ürünleri: Makine ekipman ve araçlar (%41,6) kimya ürünleri (%19,3) gıda ürünleri ve tarım ham maddeleri (%14,4) ilk üç ithalat kalemini oluşturmaktadır (Keleş, 2015:6).

¹² Otdel informatsionnogo departamenta protokla i organizatsionnogo obespecheniya EƏK, yayınlanmış tarihi 21.02.2022, (Çevrimiçi) <https://eec.eaeunion.org/news/vzaimnaya-torgovlya-v-eaes-dostigla-rekordnykh-72-6-mlrd-dollarov-ssha-v-2021-godu/> 21 Mart 2022

Tablo 10’da 2015-2021 dönemi için AEB üye ülkelerinin dış ticareti verileri belirtilmiştir. En fazla ihracatı Rusya’nın yaptığı görülürken bu ülke 2015 yılında 343,9 milyar dolarlık ihracat yaparken 2021 yılında 492,3 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirmiştir. Rusya birliğin toplam ihracatının yaklaşık %93,6’sını tek başına yapmaktadır. Rusya’yı sırası ile Kazakistan, Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan izlemektedir. Birliğin beş üyesi toplamda 2015 yılında 419,4 milyar dolarlık ihracat yaparken 2021 yılında ise ihracatları 525,6 milyar dolara yükselmiştir. Kazakistan 2021 yılında 2020 yılına göre ihracatını %17 artırırken onu %31,5’lik ihracat artışı ile Rusya izlemektedir. İhracatta en az artışın ise %13,7 ile Ermenista’da olduğu görülmektedir. Ancak Kırgızistan’da ise tam tersi ihracatı 2020 yılına göre %18 az yapılmıştır.

Tablo 10: AEB’nin İhracatı (2015-2021, milyar \$)

	Ülke/Yıl	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB
1	2015	1,5	26,7	46,0	1,4	343,9	419,4
2	2016	1,8	23,5	36,8	1,4	285,5	349,0
3	2017	2,1	29,2	48,5	1,8	359,2	440,8
4	2018	2,4	33,7	61,0	1,8	449,3	548,2
5	2019	2,6	33,0	57,7	1,9	422,7	517,9
6	2020	2,5	29,1	47,0	1,9	337,1	417,6
7	2021	2,9	39,8	56,8	1,6	492,3	525,6
	Ülkenin payı (%)	0,5%	7,5%	10,8%	0,3%	93,6%	100%
	Değişim (2020 - 2021, %)	13,7 %	26,8%	17%	-18,7%	31,5%	20,5%

Kaynak: International Trade Centre, Trademap, 2022

Tablo 11’de beş ülkenin ithalatları incelendiğinde ise, en fazla ithalatı ihracatta olduğu gibi Rusya’nın yaptığı görülürken bu ülke 2015 yılında 182,8 milyar dolarlık ithalat yaparken 2021 yılında ithalatı 293,5 milyar dolara gerçekleşmiştir. Rusya birliğin toplam ithalatının yaklaşık %92’sini tek başına yapmaktadır. Rusya’yı sırası ile Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Ermenistan izlemektedir. Birliğin beş

üyesi toplamda 2015 yılında 251 milyar dolarlık ithalat yaparken 2021 yılında ise ithalatları 318,5 milyar dolara yükselmiştir. Birliğin toplamda dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Ermenistan 2020 yılında 2021 yılına göre ithalatını %2,4 artırırken onu %21,1’lik ihracat artışı ile Rusya izlemektedir. İthalatta en az artışın ise %13,2 ile Ermenistan’da olduğu görülmektedir.

Tablo 11: AEB’nin İthalatı (2015-2021, milyar \$)

	Ülke/Yıl	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB
1	2015	3,3	30,3	30,6	4,1	182,8	251,0
2	2016	3,2	27,6	25,2	3,8	182,3	242,1
3	2017	3,9	34,2	29,6	4,5	228,2	300,4
4	2018	4,8	38,4	32,5	5,3	238,2	319,2
5	2019	5,1	39,5	38,4	5,0	243,7	331,7
6	2020	4,6	33,0	38,1	3,7	231,6	311,0
7	2021	5,3	41,8	45,6	5,5	293,5	318,5
	Ülkenin payı (%)	1,6%	13,1%	14,3%	1,7%	92,2%	100%
	Değişim (2020-2021, %)	13,2%	21%	16,4%	37,7%	21,1%	2,4%

Kaynak: International Trade Centre , Trademap, 2022

- **Avrasya Ekonomik Birliğinin en fazla dış ticaret yaptığı devletler.**

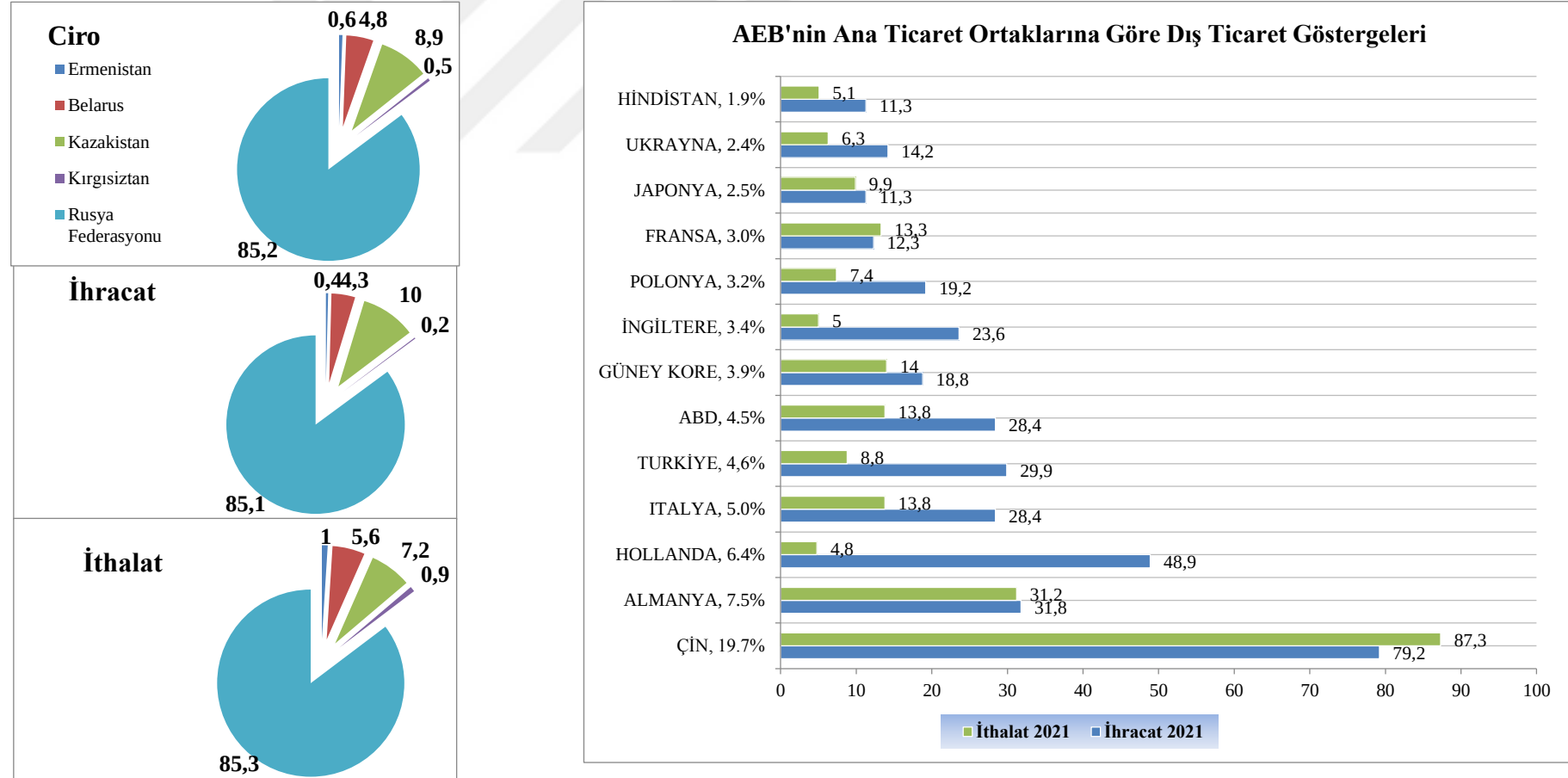
Grafik 2’de AEB’nin çok dış ticaret yaptığı partner ülkeleri ve o ülkeler arasındaki dış ticaret rakamları yer almaktadır. Birlik, toplam dış ticaretinin %19,7’ini Çin ile gerçekleştirmektedir ve böylece Çin Birliğin bir numaralı ticaret partneri konumunda yer almaktadır. Almanya (%7,5) ve Hollanda (%6,4) Birliğin ikinci ve üçüncü sırada yer alan ticaret partnerleridir.

Türkiye, Birliğin en çok ticaret yaptığı ülkeler sıralamasında beşinci sıradadır ve Birlik toplam dış ticaretinin %4,6’sını ülkemiz ile yapmaktadır. Birlikten Türkiye’ye yapılan ihracat 29,9 milyar dolar, ithalat ise 8,8 milyon dolardır. Bu rakamlar

Türkiye ve AEB arasındaki dış ticarete Türkiye'nin aleyhine bir açık olduğunu göstermektedir.

Grafik 2: AEB'nin Ticaret Partnerleri ve Dış Ticaret Göstergeleri (Milyar ABD \$, 2021)

Kaynak: Analitik inceleme 21 Şubat 2022, (Çevrimiçi) www.eurasiancommission.org 21 Mart 2022

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEKİM MODELİ VE MODELİN DIŞ TİCARETE UYGULANMASI

Günümüzde uluslararası ticaret hareketleri önemli bir hızla artmaktadır. GSMH'dan daha da hızlı artan toplam dünya ihracatına baktıldığında anlaşılmaktadır. 1990 yılında 23 911 trilyon ABD doları olan dünya GSMH'sı 2020'ye gelindiğinde 3,5 kat artarak 84 578 trilyon ABD doları düzeyine artmıştır. Fakat 2019 yılında dünya GSMH'sı 87 437 trilyon ABD doları iken, Koronavirüs (COVID-19) salgınından dolayı 2020'de 84 578 trilyon ABD doları düzeyine azalmıştır.¹³. Uluslararası ticareti belirleyen elementlerin üzerinde çalışmaların artmasına sebep olan dış ticaretin ve devletlerin ekonomilerinin gelişmelerindeki hız ve yenilenmeler söylenebilir.

Devletlerarası ticari hareketleri belirleyici etmenleri açıklayan ve 20. yüzyılda en geniş kullanılan dış ticaret modellerinden biri çekim modeli (gravity model) olmuştur. Isaak Newton'un çekim kanunundan alınan gravity modelinin temel görüşü; iki devlet arasındaki ticaretin büyüklüğü, ülkelerin ekonomik büyüklüğünden pozitif yönde; ticari maliyetleri ise, ülkeler arasındaki mesafeden negatif yönde etkilenmesidir. Newton'un objeler arasındaki çekim gücü fikri 20. yüzyılda yalnızca fizikte değil sosyal bilimlerde de uygulanmaya başlandı. Ekonomi biliminde basit bir çekim modeli ilk defa 1962'de Jan Tinbergen tarafından devletlerarası seviyedeki ticari akımların açıklanması için kullanıldı.

Arz-talep faktörleri uluslararası ticareti belirleyen ana etkenlerin biridir. Ticari maliyet ve arz-talep etkenleri kapsayan çekim modeli ortaya çıktıktan sonra dış ticareti belirleyen arz-talep faktörleri ve ticari maliyetleri içeren çekim modeli tanımlandıktan sonra ekonomistler tarafından geniş bir şekilde kullanılmaya başlandı. İlk aşamada herhangi bir teorik altyapısı olmadığı halde

¹³Dünya Banka veri tabandan alınmıştır. (Çevrimiçi) <https://data.worldbank.org/> 10 Mayıs 2021

çekim modelinin deneysel olarak yüksek bir açıklama gücü göstermesi teorik çalışmalara neden oldu. Yine de devam eden teorik çalışmalar zaman içinde çekim modelinin çeşitli ticaret modelleri çerçevesinde türetilbildiğini gösterdiler. Çekim modelin çok kısa zamanda bu kadar yaygın kullanılmasının sebepleri; iki taraflı ticaret akımlarını açıklamasında deneysel olarak başarılı olması ve alternatif dış ticaret teorileri için uygulanabilir olmasıdır. Modelin en önemli değişkenlerinden biri olan mesafe konusundaki her türlü tartışmalar gelişen ekonomik entegrasyon aşamalarında zaman geçtikçe mesafenin öneminin kaybettiğini, üstelik “mesafenin öldüğünü” (death of distance) söylene bile ticari maliyetleri gösteren mesafe yine de önemini korumaktadır.

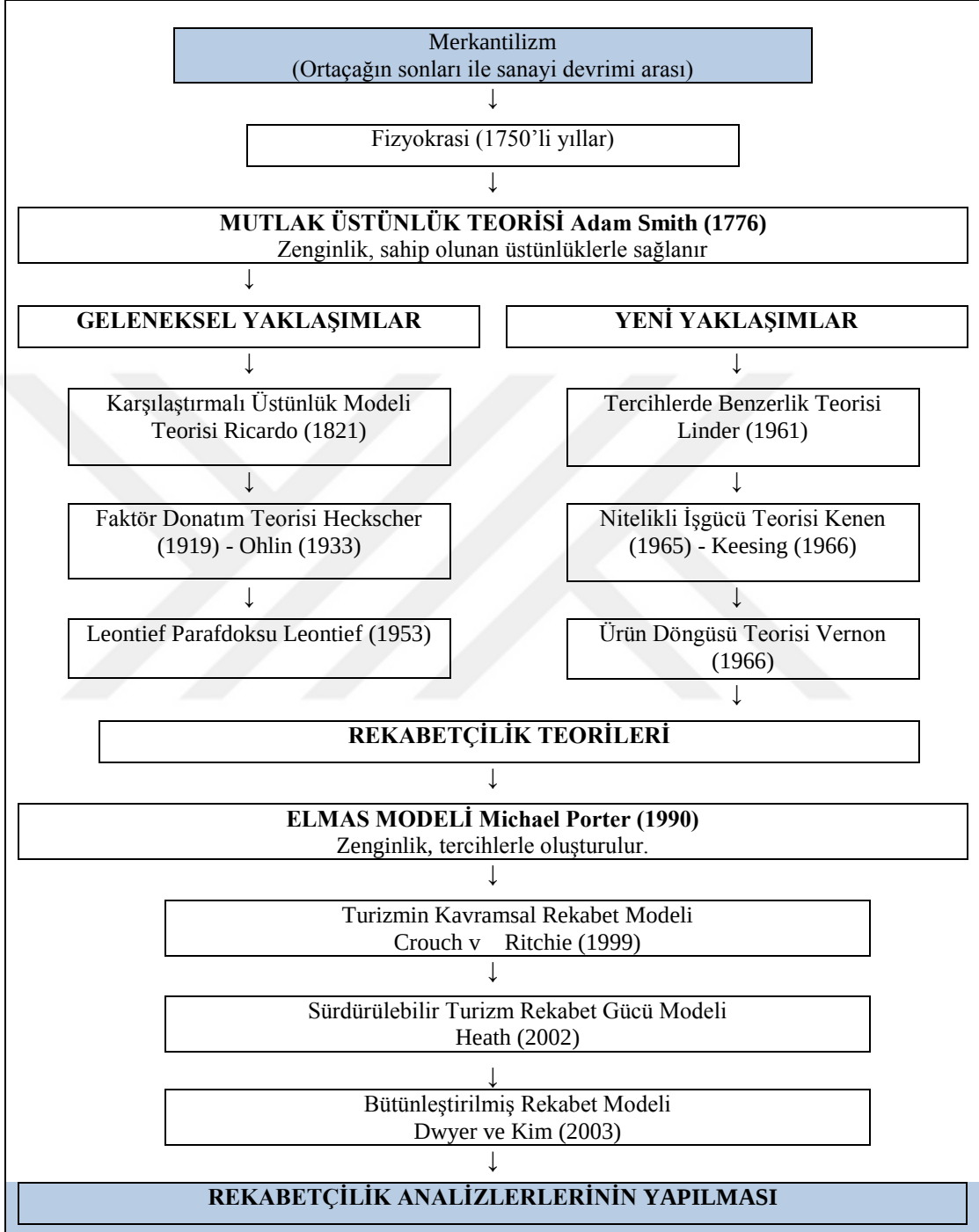
Bu bölümde öncelikle çekim modelinin uluslararası ticaret teorisinin gelişim yöntemi üzerindeki yeri incelenmiştir. Ardından günümüzde uluslararası ticaret ölçümünde yaygın ve yoğun kullanılan çekim modelinin tarihsel gelişimi ve dış ticaretteki önemine yer verilmiştir. Daha sonra ise, uluslararası düzeyde ticari akımların açıklanması için kullanılan çekim modelinin ilk defa Jan Tinbergen (1962) tarafından ortaya konulmasından günümüze kadar gelişimi ve model üzerinde yapılan önemli çalışmalar tarihe göre sıralanmıştır. Onunla beraber hangi dış ticaret teorileri baz alınarak çekim modelinin teorik altyapısı oluşturulduğu ile ilgili bilgi paylaşımı olmuştur. Çekim modeli hakkında genel bilgi vermek amacıyla bu bölümde öncelikle Uluslararası Ticaret ile beraber uluslararası ticaret teorisinin temelini oluşturan Tam Uzmanlaşma, Tekelci Rekabet Heckscher-Ohlin ve Ricardo modelleri açısından değerlendirilerek ve diğer önemli teorik çalışmalara değinilecektir. Ardından, Çekim Modelinin Tarihçesi Çekim Modelinin Teorik Altyapısı başlığı altında çekim modelinin teorik çerçevesi ve literatür taramaya yer verilecektir.

2.1. Dış Ticaret Teorisinin Gelişimi

Dış ticaret teorilerinin ve modellerin öncelikle bir süreç dâhilinde incelenmesi genel bir değerlendirme yapılabilmesi açısından yararlı olacaktır. Bu yönde, dış ticaret teorilerinden rekabetçilik modellerine geçiş aşamasının esas alınmasının önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Şekil 2’de teorilerin ortaya çıkma zamanından itibaren günümüze kadar devam eden ve “Uluslararası Ticaret Teorilerinden Rekabetçilik Modellerine Geçiş” olarak adlandırılan süreç gösterilmiştir. Şekil 2’de, bir iktisadi sistem olarak kabul edilen ve uluslararası ticarete ülke menfaatlarının korunması gerektiğini ifade eden merkantilizm ile başlayan uluslararası ticaret teorilerinden, rekabet gücü göstergeleri ile yerel halkın yaşam standartı ve mutluluğu arasında doğru orantılı bir bağın olduğunu ifade eden Bütünleştirilmiş Rekabet Modeline kadar devam eden destinasyon rekabetçiliği modellerine geçiş süreci yer almaktadır. İlgili geçiş süreci, Cho ve Moon’un (2000: xvii) “Ticaret Teorisinden Rekabetçilik Teorisine Geçiş” olarak adlandırdığı şekilde yararlanılarak ve geliştirilerek uyarlanmıştır. ¹⁴

¹⁴ Mehmet H.A.,Kurtuluş K.,Yüksel Ö., “Uluslararası Ticaret Teorilerinden Destinasyon Rekabetçiliği Modellerine Geçiş: Kavramsal Bir İnceleme”, **BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 20, Sayı: 1, 2020,Bahar,s. 203-228

Şekil 2: Uluslararası Ticaret Teorilerinden Rekabetçilik Modellerine Geçiş

Kaynak: Araştırma Makalesi¹⁵

¹⁵ Mehmet H.A, Kurtuluş K., Yüksel Ö., “Uluslararası Ticaret Teorilerinden Destinasyon Rekabetçiliği Modellerine Geçiş: Kavramsal Bir İnceleme”, **BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 20, Sayı: 1, 2020, Bahar, s. 203-228

Dış Ticaret dediğimizde ilk olarak ülkeler arasında mal veya hizmet alışverişleri aklımıza gelir. Uluslararası ticaret teorilerinin en önemli hedeflerinden biri de mal veya hizmet alışverişlerinin sebebini açıklamaktır. Daha basit bir cümleler ile uluslararası ticaret teorileri – iki ülkenin birbirleriyle yaptıkları ticaretin hangi amaçta ve ne biçimde gerçekleştiğini, ülkeler arasındaki mal ve hizmet satımlarını hangi faktörler oluşturduğunu ve nelerin etkilediğini izah etmektir. Literatüre bakıldığında en çok karşılaşılan dış ticaret teorilerinde Klasik İktisat Ekolü'nün kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi, David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ve Heckscher-Ohlin Teorisi yer almaktadır.

Klasik İktisatçıların Teorisindeki eksiklikler nedeniyle daha sonra sınanarak tahtını Neo-klasik Dış Ticaret Teorileri'ne bırakılmıştır ve İktisatçı David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi olarak kullanılmaktadır. Daha sonra da Neo-klasik Dış Ticaret Teorileri'nin yanıtlayamadığı soruları çözerek dış ticareti anlamanın yeni bir perspektifini sağlayan Yeni Dış Ticaret Teorileri ortaya çıkmıştır. Yeni teoriler geleneksel teorinin mirasını tamamıyla reddetmemekte, bir tek geleneksel teorinin öngördüğü nedenler olmasa bile, yine de ticaretin yapılabileceğini öne sürerek dış ticaret için yeni nedenler ortaya koymaktadır (Akkoyunlu, 1996: 93).

2.1.1. Klasik Dış Ticaret Teorileri

16. – 17. asırlarında dünyada etkili olan ve uluslararası ticaretin yalnız ihracat yapan ülkenin faydasına olduğunu ileri süren Merkantilist fikirlerini eleştiren Adam Smith her iki ülkenin de dış ticarettten kazanç sağladığını ortaya koymuştur. Klasik iktisatçıların dış ticaret teorilerinde temel özelliklerinden biri olan bireylerin iktisadi kazançlarına göre hareket ettiklerini kabul eden homoeconomicus (iktisadi insan), “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” (laissez faire, laissez passer) ve

görünmez el (invisible hand) varsayımı ile klasik iktisatçısı A.Smith, Merkantilistlerden farklı olarak, geliştirdiği Mutlak Üstünlükler Teorisi (Theory of Absolute Advantages) çerçevesinde dünya toplam mal varlığının sabit olmadığını, serbest dış ticaretin ve uluslararası uzmanlaşmanın yararlarını göstermiştir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200). A. Smith'in (1776/1937: 479), Mutlak Üstünlük Teorisi'ne göre, homojen emek maliyeti varsayımı ile iki-ülkeli bir modelde, ülkelerden biri, diğeriyle karşılaştırdığında, hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa, o malların üretiminde uzmanlaşmalı; düşük maliyetle ürettikleri malları ihraç edip, kendi ülkesindeki maliyetleri yüksek malları ithal etmesi gerekmektedir. (Bayraktutan, 2003: 177).

Fakat, Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi, aynı ülkenin mutlak olarak birden fazla malı daha düşük maliyetle üretmesi durumunda, serbest dış ticaretin nasıl gerçekleşeceğini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı, bu açığı kapatması ve hatta daha sonra ortaya çıkan teorilerin geliştirilmesine katkısı açısından, dış ticaret teorisinin gerçek temelini David Ricardo' nun "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin (Theory of Comparative Advantages) oluşturduğu kabul edilmektedir. (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200). David Ricardo dış ticaretin mutlak üstünlükler çatısına dayandırılmasının alanı daraltacağını savunmuştur. Ricardo'ya göre "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, uluslararası ticaretin ana unsuru olan üretim maliyeti farkı değil, üretim maliyetinin farklılık seviyesi olduğunu öne sürmektedir. Başka bir deyişle, Ricardo'nun teorisi, ülkeler arası ticaretin, mutlak değil karşılaştırmalı üstünlüklere dayanması gereğini öne sürmektedir. Bir ülke, bütün mallarda, ikinci bir ülkeye göre daha üstünse bile, karşılaştırmalı olarak en fazla üstünlüğe sahip olduğu mallarda uzmanlaşıp daha az üstün olduğu malları ithal ederek daha fazla refaha ulaşabilir. (Bayraktutan, 2003: 177). Ricardo, ülkeler arası ticaretin esasını karşılaştırmalı maliyet avantajlarına bağlayıp, bu yöntemde uzmanlaşmanın, uluslararası ticareti ve büyümeyi olumlu etkileyeceğini savunmuştur. (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200)

David Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi" (Theory of Comparative Advantages) bir arz teorisidir, piyasanın talep tarafını dikkate almamaktadır.¹⁶

Uluslararası ticaret kazançlarını belirlemek açısından öncekilerin ihmal ettiği talep unsurunu analize dahil eden Mill (1848/1965: 593-601), daha sonra neoklasiklerce geliştirilecek karşılıklı talep kanununu ortaya koymuş; ayrıca karşılıklı talep yoluyla dış ticaretin teknolojik gelişmeyi etkileyeceğini ifade etmiştir. Mill'e göre, ihraç malları arasına bir yenisinin katılması veya ihraç malı üretim maliyetini düşürücü yenilik biçiminde ortaya çıkan teknolojik gelişme, ihraç mallarında verimliliği artırarak ülkenin karşılıklı taleple belirlenen ithal mallarını daha ucuza elde etmesini sağlar, böylece dış ticaret kazancını artırır. (Bayraktutan, 2003: 177).

2.1.2. Neo-klasik Dış Ticaret Teorileri

Klasik Teori'nin arkasından yeni teoriler gelişmeye başlamıştır. Onlardan öncelik tanıyan teori - Neo-Klasik iktisatçıları tarafından tanımlanan, David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin varsayımlarından yol alarak, uluslararası ticaret için bazı eksiklerini gidermek amacı ile yeni gelişmeler sağlamışlardır. (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200)

Emek-değer teorisine dayanan, klasik iktisatçıları tarafından ortaya çıkan dış ticaret teorilerine temel bir eleştiri, emek dışındaki etkenlerin maliyet ve uluslararası ticarete etkisini ihmal etmesidir. Neoklasik iktisatçılar, özüne değişiklik yapmadan David Ricardo'nun modelin, emekle birlikte diğer faktörleri de içeren "fırsat maliyeti"¹⁷ fikrini kullanarak revize etmişlerdir. Buna göre, üretim, kullanılan tüm

¹⁶ İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi'nde okutulmak için hazırlanmış bir ders notu niteliğindedir. **Uluslararası İktisat Teorisi ve Politika**sı Prof. Dr Dündar Murat Demiröz yazar notu

¹⁷ Alternatif maliyet olarak da anılan fırsat maliyeti kavramı, bir malın üretimini bir birim arttırabilmek için gerekli kaynakları serbest bırakmak üzere bir başka maldan vazgeçilen miktarı anlatmaktadır.

faktörlerin ortak katkılarıyla belirlenmektedir. Bundan dolayı, verimliliğin tersi olan maliyet, bir birim mal üretmek için gerekli olan kaynakların toplamıdır ve kullanılan faktörlerin parasal değerleri toplanarak hesaplanır. Bir malın fırsat maliyeti ise, o malın üretimini bir birim artırmak için gereken kaynakları serbest bırakıp, başka bir malın, üretiminden vazgeçilen miktara eşittir. (Bayraktutan, 2003: 178).

İngiliz iktisatçı Alfred Marshall, dış ticarete talep koşullarına yer veren John Stuart Mill'in açıklamakta yetersiz kaldığı, arz ve talebin uluslararası ticaret hadlerinin belirlenmesindeki etkileri konusuna, teklif eğrileri yardımıyla netlik kazandırmıştır. (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

Teklif eğrisi, bir ülkenin, karşı ülkenin malından talep ettiği belirli miktar karşılığında kendi malından teklif edeceği miktarları gösteren bir eğridir (Seyidoğlu, 2007: 76). Buna göre bir teklif, aynı anda ihraç malı miktarı, ithal miktarı ve bu miktarların birbirine oranı olan göreceli uluslararası fiyat oranı veya dış ticaret hadlerini ifade eder (Seyidoğlu, 2007: 58). Emek faktörüyle beraber sermaye faktörünü de dikkate alan Marshall'ın fikirlerini geliştiren Gottfried Haberler (1933) ise, emek maliyeti dışında sermaye, doğal kaynaklar, girişimcilik faktörlerini de içeren fırsat maliyeti kavramını geliştirmiştir. Ricardo'nun modeline daha da açıklayıcı bir netlik fırsat maliyet ile kazanılmıştır. (Erkök Yılmaz, 2010: 98, Akt. Golovko, 2014:79)

Ancak, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, ülkeler arasındaki yurtiçi fiyat farklılıklarının sebepleri, tatmin edici bir şekilde net bir açıklama ile bizlere verimli bir yanıt sunduğunu söylemek mümkün olmayacaktır.

Dış ticareti açıklamakta Klasik Teori'nin eksik tarafından önemli olanı, ülkeler arasındaki yurt içi fiyat farklılıkları, başka bir deyişle verimliliklerindeki farklılıklara bağlamasına rağmen, bu farklılıkların meydana getiren sebepleri üstünde yeterli derecede durmamasıdır. Bu Karşılaştırmalı Üstünlükler'in eksikliğinin giderilmesi için "Faktör Donanımı Teorisi'n"¹⁸ ortaya koyarak, E. Heckscher ve B.

¹⁸ Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin bu konudaki açığını gidermek amacı ile İsveçli iktisatçı Eli Heckscher (1879-1952), 'Faktör Oranları Teorisi'ni (factor proportions theory) ortaya koymuştur. On

Ohlin çözüm bulmuşlardır. Faktör Donanımı Teorisi literatürde Heckscher-Ohlin Teorisi adıyla da kullanılmaktadır. Heckscher-Ohlin Teorisi belli bir ülkenin bir malı üretiminde maliyeti üstün olan etkenin o ülkenin sahip olduğu faktör donanımı olduğunu savunmuşlardır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200). Bir ülke hangi üretim faktörüne sahip ise, üretimi o faktörü yoğun şekilde gerektiren mallarda karşılaştırmalı üstünlüğü kazanır (Sümer, 2009: 3). Başka bir deyişle, bir malın üretiminde üstünlüğe sahip olan faktörü kullanarak, o malları minimum fiyat üretir ve o alanda uzmanlaşmalıdır.

Heckscher-Ohlin teorisinin dayandığı iki ana varsayımları vardır:

- Ülkeler faktör donatımları bakımından birbirinden farklıdır. İki ülke arasındaki ticaret modeline baktığımızda bir ülke emek diğeri ülke ise sermaye konusunda zengin ülkelerdir.
- Mallar faktör yoğunlukları bakımından da farklılık gösterir. Yani bazı malların üretimi emeğe oranla daha fazla sermaye, ya da tersine sermaye oranla daha fazla emek gerektirir.

İki ana varsayım altında da bazı varsayımlar yer almıştır:

- Bir malın üretim fonksiyonu bütün ülkeler arasında aynıdır,
- Üretimde ölçeğe göre sabit getiri koşulları etkindir,
- Ülkelerin talep koşulları birbirinin benzeridir. (Sümer, 2009: 3).

Heckscher-Ohlin Teorisi'nden ortaya çıkan üç farklı teori vardır. Birincisi, ülkeler arasında faktör fiyatları arasındaki açığın kapanacağını savunan “Faktör Fiyatlarının Eşitlenmesi Teorisi'dir”. Bu teoriye gereğince, ülkeler arası faktör fiyatları eşitlenmesini karşılayan, ülkeler arası faktör hareketleri değil, serbest ticarettir. (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011:200). Serbest ticaret, faktör fiyatları eşitliği teorisine göre ülkeler arasında faktör fiyatlarını dengeler. Birinci ülke X malında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ve X emek yoğun mal, diğeri ülkede Y malında

karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ve Y sermaye yoğun mal olsun. Bu durumda nispi faktör fiyatlarıyla nispi mal fiyatları arasında pozitif bir ilişki ortaya koyar. Böylece faktör fiyatları eşitlenir (Ünüvar, 2008:30). Bu teoriye göre, serbest ticaret ve uluslararası uzmanlaşma, ülkelerin üstünlük olarak kullandığı faktörlerin fiyatının artırarak, kıt faktörlerin fiyatını indirerek ülkeler arasındaki fiyatların eşitlenmesine sebep olacaktır. Serbest ticaretin harekete geçirdiği bu mekanizma, faktör fiyatlarının tamamen eşitlenmesine yol açmasını teorinin varsayımlarına göre savunmaktadır. (Akif, t.y.:75)

Heckscher-Ohlin Teorisi'nden türeyen diğer bir yaklaşım, “Stolper Samuelson” teorisidir. Stolper-Samuelson Teoremi, serbest dış ticaretin ülkedeki bol faktörün reel gelirini arttıracak ve kıt faktörün reel gelirini düşürecek savunmaktadır. Faktör Fiyatları Eşitliği Teorisi ile de doğrudan bağlantılı olan Stolper Samuelson Teoremi'ne göre, serbest ticaretten önce emeğin pahalı olduğu ülkede, serbest ticaretle birlikte, emek nispi olarak fiyatı düşerken sermaye nispi olarak artacaktır. Stolper Samuelson Teorisi tarafından ortaya çıkan mekanizmanın tersi de diğer ülke için geçerlidir. Bu süreç, Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi göre her iki ülkede de emek ve sermayenin verimliliği eşitleninceye kadar sürecektir (Demiröz, t.y.:59).¹⁹

Gümrük vergileri, ithalata rakip malların fiyatını, ihraç malları fiyatına göre yükselttiği sürece, Stolper-Samuelson Teorsisi analitik geçerliliğini koruyacaktır. Eğer gümrük vergilerinin, ithalatçının engellemeleri yüzünden ithal mallarının fiyatının düşmesine (“Metzler Paradoksu”)²⁰ neden olursa, bu teori geçerliliğini yitirecektir. Genel kural gümrük vergisi konduğunda, ithal edilen malın ülke içindeki fiyatının

¹⁹ “**ULUSLARARASI İKTİSAT TEORİSİ VE POLİTİKASI**”, Prof. Dr. Dünadae Murat Demiröz, Yazar Notu Elinizdeki bu eser, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi'nde okutulmak için hazırlanmış bir ders notu niteliğindedir.

²⁰ Gümrük tarifeleri ithalata rakip malların fiyatının ihraç malları fiyatına oranını yükselttiği sürece Stolper – Samuelson teoremi geçerli olur. Ancak büyük bir ülke ithalata tarife uygularsa, karşı ülke malı satmakta güçlüklerle karşılaşır ve pazarını kaybetmemek için fiyat kırma yoluna gidebilir. Bu durum tarife koyan büyük ülkede ithal mal fiyatlarının ve dolayısıyla ithalata rakip mal üreten kesimlerin gelirlerinin düşmesine neden olur. Buna Metzler Paradoksu denilmektedir. Dr. Öner ÖZ (Çevrimiçi) <https://www.bilgipedia.com.tr/yeni-dis-ticaret-teorileri-metzler-paradoksu/> 4 Kasım 2021

yükselmesi ve ithal malının ülke içindeki üretiminin artması yönündedir (Akif, t.y.:79).

Heckscher-Ohlin Teorisi'nden türeyen son teori ise Rybczynski (1955)'in öne süren teoridir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201). Rybczynski Teorisi'ne göre, tam çalışma koşulları altında, yalnız bir faktörün arzı artınca, bu faktörü yoğun olarak kullanan malın üretimi artar, arzı sabit kalan faktörü yoğun olarak kullanan malın üretimi azalır (Sümer, 2009:5). Bu teorinin sonuçları açısından önemi, ülkelerin nüfus artışı ve sermaye yatırımları gibi olgularının faktör donanımlarına ve nispi fiyatlara ne yönde etki ettiğini göstermesidir (Demiröz, t.y.:60).

Heckscher-Ohlin Teorisi'ni test etmek üzere, ABD ekonomisinin 1947 yılının input-output tablosu ve aynı yıla ait uluslararası ticaret verileri ile birer milyon dolarlık ihraç ve ithal-ikamesi ürünlerini içeren temsili mal sepetleri oluşturan Leontief, bugün olduğu gibi, 1950'lere doğru da tartışmasız dünyanın sermaye zenginliği en fazla ülkesi ABD'nin, teorinin öngörülerinin tersine, sermaye-yoğun malları ithal edip, emek-yoğun malları ihraç ettiği neticeye varmıştır (Leontief,1959:125-126 aktaran Bayraktutan, 2011:179-180). Başka bir açıklamayla, Faktör Donatımı Modelinin bir ülkenin sermaye açısından zengin olması durumunda, sermaye yoğun mallar üretiminde uzmanlaşarak bu tür malları ihraç etmesi gerektiği yönündeki iddiasının doğrulanmasını beklemiştir (Akif, t.y.:81).

Literatürde Leontief paradoksu olarak adlandırılan bu çalışmayı eleştiren iktisatçıların analizleri çeşitli yeni uluslararası ticaret teorilerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Paradoksları kaldırma çabalarını taşıyan eleştirmeler yanında, emek ve sermaye haricindeki faktörlerin ve esas bilginin(eğitimin) dış ticaretteki ve üretimdeki rolü önemini belirten yeni teorilerin gelişmesine başlatılmıştır.

2.1.3. Yeni Uluslararası Ticaret Teorileri

Uluslararası ticaret günümüzde iki yüzden fazla ülkeyle ve onbinlerce çeşitli mallar üzerinde yapılmaktadır. Malların çeşitliliği, kalitesi, üretim hızı gibi özellikler hızlı bir şekilde devamlı değişmekte ve bunları da birkaç teori ile anlatılması

mümkün değildir. Böylelikle, 1960 yıllarında başlayan küreselleşme sürecinin ve yeni ticaret boyutlarının ifade edilmesinde yetersiz kalmıştır.

Dış ticarete anlamlı bir gelişmeleri oluşturan Yeni uluslararası ticaret teorileri adını alarak 1970'li yılların sonunda ortaya çıkanmıştır. Yeni dış ticaret teorilerinin temel özelliği, geleneksel dış ticaret temel varsayımları olan tam rekabet ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımlarını uzaklaştırarak, ölçeğe göre artan getiri ve eksik rekabet piyasalarını analizin temeline almasıdır (Akkoyunlu, 1996: 71). Yeni dış ticaret teorilerinin ortaya çıkmasının sebebi, geleneksel teorinin uluslararası ticarete ampirik olarak gözlemlenen önemli olguları açıklamakta yetersiz kalmasıdır (Golovko, 2014:81). Wassiliy Leontief (1953) yeni dış ticaret teorilerinin meydana gelmesinin esas yapılarını ilk amprik çalışmaları ile ortaya koymuştur.

Yeni dış ticaret teorilerinin incelenmesinde karşılaşılan temel güçlük, teorinin temellerinin çok sayıda alternatif yaklaşımları içeren eksik rekabet piyasa modellerine dayanması nedeniyle genel ve tek bir dış ticaret teorisinin olmamasıdır (Akkoyunlu, 1996: 73). Bundan dolayı literatürde yeni dış ticaret teorilerinin incelenmesinde iki temel yaklaşım mevcuttur: Eksik rekabet dış ticaret teorilerinin tekelci rekabet ve oligopolistik dış ticaret teorileri çerçevesinde sınıflandırarak incelenmesi (bkz. Akkoyunlu, 1996) ve bu yeni teorilerden önemli belli başlılarının değerlendirilmesi (bkz. Seyidoğlu, 2007).

Yeni dış ticaret teorilerilerinin çeşitleri aşğıdaki gibi sıralanmıştır:

- Nitelikli İşgücü Teorisi
- Teknoloji Açığı Teorisi
- Ürün Dönemleri Teorisi
- Tercihlerde Benzerlik Teorisi
- Ölçek Ekonomileri Teorisi
- Monopolcü Rekabet Teorisi

Nitelikli İşgücü Teorisi: Peter B. Kenen ve Donald B. Keesing “Nitelikli İşgücü Teorisi”, gelişmiş sanayi ülkeleri arasındaki dış ticaretin nedenini, nitelikli işgücü farklılıklarına bağlamıştır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201). Bu yaklaşıma göre, yüksek eğitim kalitesi ile donatılmış işgücünün, yüksek nitelikli ürünlerin üretiminde, buna karşılık eğitim kalitesi görece daha düşük olan niteliksiz işgücü ile donatılmış ülkelerdeki emek, düşük kaliteli malların üretimlerinde uzmanlaşmalarının, kazanç elde edeceğini belirtmektedir (Seyidoğlu, 2007:101-102).

Nitelikli işgücü zengin ülkeler, bu faktörü yoğun olarak ihtiyacı olan ürünlerinin üretiminde uzmanlaşarak dış ticarete yön alırlar. Bu bağlamda bakıldığında, Nitelikli İşgücü Teorisi, temelde Heckscher Ohlin Teorisi’nin değiştirilmiş şeklidir ki bu nedenle “Neo Faktör Donanımı Teorisi” de denmektedir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201). Böylece, nitelikli işgücüne sahip olan ülkeler uzmanlaştıkları/nitelikli işgücü gerektiren malları ihraç etmekte, niteliksiz işgücüne sahip olan ülkeler ise bu faktörü yoğun olarak içeren malları ihraç etmektedir (Golovko, 2014:81). Günümüzde, dünya ticaretine bakıldığında gelişmiş ülkeler nitelikli işgücü yoğun ile sermaye yoğun malları üretmektedirler. Katma değeri düşük sanayi üretiminde uzmanlaşan gelişmekte olan ülkelerde ise daha çok niteliksiz emek gerektiren sektörlere yoğunlaştırılmıştır. Bunlara örnek olarak tarım ürünleri ve bol toprak kullanılan sanayi ürünleri gösterilebilir.

Teknolojik Açık Teorisi: Posner tarafından geliştirilen Teknolojik Açık Teorisi (Theory of technological gap) ise, gelişmiş sanayi ülkeleri arasındaki dış ticaretin nedenini, yenilikçi firmalar tarafından geliştirilen yeni ürün ve üretim yöntemlerine dayandırmıştır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201). Bu teori, Heckscher-Ohlin modelinin temel varsayımlarından biri olan “bütün ülkelerin üretim tekniği aynıdır, her ülke teknolojik gelişime anında ulaşabilir ve onu üretim süreçlerinde kullanır” varsayımına karşı çıkmaktadır. Bu yaklaşım, genelde firmaların üretim tekniklerini gizli tutarak ve/veya üretim bilgilerini (Know-How) patent, sınai ve fikrî mülkiyet hakkı mevzuatı gibi yasal desteklerle başka firmaların erişimini engellediklerini ileri sürmektedir (Bağcı, 2013, s. 17). Teknolojik Açık Teorisi’ne göre, yeni bir üretim aşamasında olan sanayileşmiş ülkeler, bu aşamaların dünyadaki ilk üreticisi ve ilk ihracatçısı olurlar. Fakat zaman içerisinde anlattığımız süreçlerin diğer ülkeler

tarafından taklit edilmesi mümkün olmaktadır (Seyidoğlu, 2009: 101). Serbest ticaret yoluyla malların taklitlerini yapan ülkeler tarafından üretilen ürünlere olan talep azalır ve üretilen ürünün maliyeti daha da ucuz olduğundan dolayı, ilk yeni ürünü keşveden ihracatçı ülke giderek ithalatçı ülke durumuna gelir.

Ürün Dönemleri Teorisi: Raymond Vernon oluşturulan Ürün Dönemleri Teorisi Teknolojik Açık Teorisinin geliştirilmiş formudur. Bu hipoteze göre, bazı ülkelerin varolan ürünlerde, bazı ülkelerin ise yeni ürünlerde uzmanlaşmaya yönelmesi, ürünü bulan ülkeden, taklitçi ülkeye geçmesi ile ilgilidir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201). Ürün dönemleri teorisi, yeni bir ürünün icat edilmesinden yola çıkarak standart bir ürün haline dönüşüncüye kadar üç temel dönemden geçtiğini savunmaktadır (Vernon, 1966: 195). Temel üç dönem aşağıda belirtilmiştir.

- Yeni bir ürün başlangıçta, iç piyasa için üretilmiştir ve devamlı kontrol edilerek iyileştirilmektedir. Dış piyasalarda satılsa da sürekli yeniden inceleme yapıldığından geçirildiğinden ürün keşfeden ülkede üretilecektir.
- Ürün geliştikçe ve dış satışlar çoğaldıkça, firma dış talebi memnun etmek için ilk önce, en azından pazarlama bağlantısı oluşturacak, sonradan, ürünün bir kısmını dış piyasada daha ucuza üretebileceğini fark edecektir.
- Son zamanlarda da – Nihai veya Standart süreç denilebilir. Yenileme ve düzeltme yapma dönemi duraklar, dışarıdaki üretim maliyetleri daha ucuz ise, ürünü yurt dışında üretilir ve keşfeden ülkeye ihraç edilir.

Ürün dönemleri teorisi çok uluslu firmaların ortaya çıkması dikkate alınması gerekmektedir. Ürün gelişmiş bir ülkede üretilip iyileştirilmekte. Teknolojinin gelişmesi ile beraber düşük maliyetli yerde kütleli üretim meydana gelmektedir. Burada emek, toplam ve taşıma maliyetlere önem verilir. Toplam maliyet içinde emek maliyetin düşük olması, yeni sanayileşen ülkede üretim yapılır ve başka ülkelere mallar ihraç edeceklerdir. Bu teorinin işleyişin, Çin, Hong Kong, Tayland, Singapur, Tayvan, Endonezya'nın ihracat verimliliğinin artmasına nedenini yorumlamaktadır. (Bayraktutan, 2003: 181).

Tercihlerde Benzerlik Teorisi: 1961 yılında ortaya Staffan Burenstam Linder tarafından çıkmıştır. Bu teori için talep yapıları benzer ülkelerin karşılıklı şekilde

yaptıkları dış ticaret miktarlarının, yüksek oranlarda olacağının mümkün olduğunu belirtmiştir (Seyidoğlu, 2007: 105).

Dış ticaret teorilerinde ilk kez talep olgusuna ağırlık veren iktisatçılardan biri Linder'dir. Linder'e göre sanayi sektöründe bir şirketle tek yurtdışı talebini karşılamak için üretim yapmazlar. Bir sanayi malının yurtiçinde üretilebilmesi için o malın yurtiçinde talep edilen bir mal olması gerekir. Bundan dolayı, yurtiçi sanayi mal üretimini aslında yurtiçi talebin belirlediği söylenebilir. Doğal olarak gelir düzeyleri birbirine yakın ülkelerde, tüketicilerin zevk ve tercihleri de birbirine benzer olacaktır. Hangi ülkeler arasında mal ticareti yapılacağını belirleyen temel unsur ise iç talep yapısıdır. O halde bir ülkenin ürettiği malı ihraç edeceği ülkenin talep yapısı, kendi ülkesindeki talep yapısına benzemesi gerekir. Sonuçta sanayi ürünleri ticareti, özellikle benzer tercihlere ve gelir düzeyine sahip ülkeler arasında yoğunlaşmaktadır (Akif, t.y.:127).

Ancak "Tercihlerde Benzerlik Teorisi", homojen olmayan sanayi ürünleri ticaretini talep şartlarına bağlamaktadır. Linder'e göre, gelir seviyeleri, tercih ve zevkleri birbirine benzeyen endüstri ülkeleri aralarında ticaret artacaktır. Kendi iç pazarı için mal üreten sanayi ülkelerinin şirketleri, esasen kendi ülkelerine benzer pazarlara da ihracat yapabilme kapasitesini taşımaktadırlar. Fakat, Linder'in hipotezi, doğrudan dış piyasalara yönelik olarak üretilen malların ticaretini açıklamakta yetersiz kalmıştır.

Ölçek Ekonomileri Teorisi: İç Piyasası geniş olan ülkeler, ölçek ekonomilerinden yararlanarak üretimde azalan maliyetler edinmektedirler. Mesele ülkeler, ölçek ekonomilerinin efektif olduğu malları ihracat yapmakta ve diğer malları ithal etmektedir. Aksine, dar bir iç piyasaya sahip olan ülkeler ise ihracat piyasalarına üretimde bulunarak ölçek ekonomilerinden yararlanabilmektedirler. Böylece, ülkeler sınırlı bir yelpazede uzmanlaşarak ve tüm ürün çeşitlerini tüketmek için ölçek ekonomileri yöntemiyle malları daha verimli şekilde üretmektedirler ve birbirleriyle ticaret yapmaktadır (Deviren, 2004: 8). Teoriye göre, bazı malların ortalama üretim maliyetleri, yapılan üretimin hacmine bağlıdır. Başka bir ifadeyle, üretim hacmi artarken ortalama maliyetler azalıyor ise, üretimde ölçeğe göre azalan maliyetler veya artan gelir şartları geçerlidir (Seyidoğlu, 2015, s. 107-109).

Ölçek ekonomileri 2 sınıfa ayrılmaktadır:

- İçsel ölçek ekonomisi: bir ülke içerisindeki firmanın kendi üretim miktarının (ölçeğin) arttırmasına bağlı olarak firmanın ortalama maliyetlerinin düştüğü ekonomileri ifade eder
- Dışsal ölçek ekonomisi: Dışsal ölçek ekonomileri ise, bir ülke içerisindeki firmanın bağlı olduğu sektörde üretim hacminin artmasına bağlı olarak firmanın ortalama maliyetlerinin düştüğü ekonomileri ifade eder (Yılmaz ve Özken, 2013: 42).

Elhanan Helpman ve Paul R. Krugman gibi ekonomistler, içsel ölçek ekonomilerini kapsayan modeller geliştirmesine rağmen, Kemp ve Negishi gibi ekonomistler dışsal ölçek ekonomilerine dayalı modeller geliştirmiştir. Son zamanlarda Ölçek Ekonomileri Teorisi, endüstri-içi ticareti açıklamaya kasıtlı olarak geliştirilen Monopolcü Rekabet Teorisi'ne önemli katkılarda bulunan bir teori özelliğindedir (Deviren, 2004: 9). Ölçek ekonomileri Dış ticarete yol açan bir neden olarak ölçek ekonomiler belirtilebilir. Öncelikle, ülkeyi bu tür endüstrilerde uzmanlaşmaya dırter. İç piyasada tüketicilerin satın alacakları çok sayıdaki maldan az miktarlarda üretmek yerine, ölçek ekonomisine sahip birkaç mal üzerinde uzmanlaşmaya gidilir. Bu ürünler ucuz maliyetle, çok miktarlarda üretilerek ihraç edilir. Talep edilen öteki mallar, dışardan ithal edilir (Dura,200:11).

Monopolcü Rekabet Teorisi: Chamberlin ve Robinson tarafından ortaya atılan “Monopolcü Rekabet Teorisi” dış ticaret teorilerinin de temelini oluşturmaktadır. (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 202). Bu teoriye göre, ülkelerin dış ticaret yapmalarının temel nedenleri olarak, endüstri-içi ticaret, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomileri öne çıkmaktadır (Deviren, 2004: 10). Ölçek ekonomilerinden yararlanan firmalar ortalama üretim maliyetlerini düşürmekte, birbirine yakın ikame malı şeklinde farklılaştırılmış ürünlerin üretimini yaparak üretimini yapamadıkları malları dışarıdan sağlamaktadırlar. Ürün çeşitlendirilmesi ile beraber birbirine yakın ikame malı haline gelmiş olan mallar model, kalite, kapsam ve marka açısından farklılaştırılmaktadır. Bu düşünceye göre, monopolcü rekabet teorisi, ülkeler

arasındaki ticaretin büyük bir kısmının farklılaştırılmış nitelikteki ürünlerin ihracat veya ithalatını içermesi fikrine dayanır (Deviren, 2003:42).

Yukarıda genel hatlarıyla değerlendirilen dış ticaret teorisinin evrim süreci, sürekli değişen dış ticaret yapısının açıklanmasında tek bir teorinin yetersiz olduğunu ve teorilerin aslında tamamlayıcı nitelikte olduklarını göstermektedir (Golovka, 2014:85).

2.2. Çekim Modeli

2.2.1. Teorik Yapı

Ekonomik entegrasyon, statik ve dinamik etkilerden de görüleceği gibi ticaretin serbest dolaşımında önemli bir adım olarak belirtilmektedir. Ekonomik entegrasyonun anahtarı olarak sayılan gümrük birlikleri serbest ticaretin önündeki zorlukları veya engelleri gidermek için önemli bir yol açan bütünleşme aşamasıdır. Bundan dolayı ülkeler bir araya gelerek oluşturdukları gümrük birlikleri üyeye ve üçüncü ülkeler arasındaki ticarete engel teşkil eden tarife ve tedbirleri kaldırarak ticaret verimlerini arttırmak amacıyla kurulmaktadır. Ticaretin serbest dolaşımı amacıyla önemli olan gümrük birlikleri, oluşturulduktan sonra hem üye ülkeler hem de birlik dışında kalan ülkeler açısından bazı ekonomik sonuçlara neden olmaktadır.

Genel olarak entegrasyon sürecinin etkilerini değerlendirmek için kullanılan üç ana araç aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

- Ekonometrik modeller-makroekonomiyi mikro ekonomik kaynaklar üzerine temellendiren, bazı piyasalarda denge durumunun olmadığı hipotezini kabullenen, bilançoları ve fon sınırlamaları göz önüne alan modellerdir (Harri, 2003:7- 18)
- Hesaplanabilir genel denge modelleri (HGDM)- piyasa ekonomisini üretici, tüketici ve piyasalardan oluşan ekonomi ortamında tanımlayan makroekonomik bir yapı ortaya koymaktadırlar. Başka bir deyişle, bu modeller arz ve talep fonksiyonlar grubudur. Bu modeller sıklıkla serbestleşme

ve ekonomik bütünleşmenin tesirlerinin incelenmesinde kullanılmaktadır. HGDM leri, gümrük tarifelerinin ve miktar sınırlamalarının ortadan kaldırılmasının kaynak dağılımını ne kadar değiştireceği ve refahtaki artışın ne kadar olacağını nicel olarak açıklayabilmektedir. Bu modeller statik ve dinamik olarak kurulabilmektedir (Harri, 2003:7-18; aktaran Yıldırım ve Dura, 2007:145).

- Çekim modelleri (gravity models) - ülkelerin “gayri safi yurtiçi hâsılasına-GSYH” doğru orantılı, ticaret partnerleri ile arasındaki ticaret engelleri ile ters orantılı olan ülkelerin iki yönlü dış ticaret hacmini tahmin etmektedir (Harri, 2003:7-18, Akt. Nur Yaşar 2011:65).

2.2.2. Çekim Modelinin Tarihsel Gelişimi

İki ülkenin karşılıklı ticari akımları, bu ülkelerin ekonomik büyüklükleri²¹ ve ticari maliyetleri etkilediğinden dolayı aralarındaki mesafe uluslararası ticarete çekim modelin ifade etmektedir. İngiliz fizikçisi İsaak Newton’un evrensel çekim kanunu çalışmasındaki Modelin altyapısı 17. yüzyılda Newton tarafından fizik için geliştirilen evrensel çekim yasasına dayandığından adını Newton’un çekim teorisinden almaktadır. Newton’un çekim kanununa göre iki fiziki cisim arasındaki çekim gücü, büyüklüklerinin çarpımıyla doğrudan orantılı olup aralarındaki mesafenin karesiyle ters orantılıdır. Başka bir deyişle, iki cisim arasındaki uzaklık ne kadar az ise çekim gücü o kadar fazla olmaktadır. 20. yüzyılda Newton’un cisimler arasındaki çekim gücü fikri, sadece fizikte değil sosyal bilimlerde de kullanılmaya başlandı. (Golovka, 2014:86).

Çekim modeli uluslararası ticaret alanında ilk kez 1960’ların başında Tinbergen tarafından ortaya koyulmuştur. İlk ekonometrik uygulamasını iki ülke arasındaki ticari akışlarını Tinbergen (1960) ve Pöyhönen (1963) yapmışlardır. Fakat, Tinbergen analizini takip eden 20 yıllık sürede, çekim modeli ampirik

²¹ GSYH ve GSMH ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin göstergesi olarak alınmaktadır.

başarısına rağmen teorik temellerinin zayıf olması nedeniyle iktisatçılar tarafından dikkate alınmamıştır (Tinbergen, 1962:200). Nakliye ve işlem maliyetlerini dikkate almasından dolayı dış ticaret hareketlerinin tahmininde pek sık kullanıldığı halde teorik temeli olmaması yönünden sınanmıştır. 1966 yılında Linnemann tarafından başka açıklayıcı değişkenler eklenerek dış ticaret akımlarının incelemelerinde kullandığı çekim modelinin sağlam teorik temellerle modeli oturturmuştur. Ardından teorik temelinin oluşturulmasına katkı sağlayan önemli ekonomistler Anderson (1979), Bergstrand (1985), P. Krugman- E. Helpman (1985) ve A. Deardorff (1998) tarafından gerçekleştirilmiştir (Sümer,2009:7).

Günümüzde nicel ve ayrıntılı ticaret politikası bilgisi ve analizi, daha önce olmadığı kadar gereklidir. Bu nedenle, politika yapıcılarının ve diğer ticaret politikası paydaşlarının ticaret politikalarının etkileri hakkında ayrıntılı güvenilir bilgi ve analize erişebilmeleri önemlidir. Bu nedenle çekim modeli uluslararası ticaret politikalarını anlamakta başarılı uygulamalardan biridir. Yüzlerce ekonomist çalışmalarında, uluslararası ticaretin çeşitli belirleyicilerinin etkilerini incelemek ve ölçmek için çekim modelini kullanmıştır. Modelin açıklanması için beş varsayım vardır (Yatov vd., 2016: 9-23);

- Çekim modeli sezgiseldir. Çekim modeli, iki ülke arasındaki uluslararası ticaretin, ölçüsünü inceler.
- Çekim modeli sağlam teorik temellere sahip yapısal bir modeldir.
- Çekim modeli, aynı anda birden fazla ülkeyi, birden çok sektörü ve hatta firmaları kapsayan gerçekçi bir genel denge ortamını temsil eder.
- Ticaret ve iş gücü piyasaları arasındaki bağlantıyı incelemek için çok esnek bir yapıya sahiptir.
- Sonuç olarak, tahmin gücünü en çekici niteliklerinden biri olarak çekim modelini öne çıkarmaktadır. Model hem toplam verilerle hem de mallar ve hizmetler için sektörel verilerle yüzde 60 ile 90 arasında dikkate değer bir uyum sağlar.

Çekim modeli; ülkeler arasında gerçekleşen ticaretin, sermaye, yatırım ve göç hareketlerinin ve diğer birçok sosyal unsurun açıklanması için uygulanabildiği gibi en çok karşılıklı ticari akımlarda kullanılmaktadır. İktisat biliminde sade bir çekim

modeli, yukarıda belirtildiği gibi, ilk defa 1962’de Jan Tinbergen tarafından uluslararası düzeydeki ticari akımları açıklamak için kullanıldı. Tinbergen, ülkelerin fiziki cisimler olarak algılanabileceğini ve buna bağlı olarak büyüklüklerinin GSMH cinsinden ifade edilip mesafenin başkentleri veya iktisadi açıdan en büyük şehirleri arasındaki mesafe olarak tarif edilebileceğini ortaya koydu. Buradan hareketle uluslararası ticari akımların ülkelerin ekonomik büyüklükleri ile pozitif ilişkili, ilgili ülkeler arasındaki mesafe ile ters orantılı olduğunu gösteren ampirik bir çalışma yaptı. Denklem olarak basit/standart çekim modeli şu şekilde ifade edilebilir:

$$T_{ij} = A \cdot \frac{(G_i * G_j)^\alpha}{U_{ij}^\beta} \quad (1)$$

Burada;

T_{ij} – İki ülke arasındaki ticari akımlar (ithalat, ihracat veya toplam ticaret)

A – çekim sabiti (gravitational constant);

G_i ve G_j – i ve j ülkesinin ekonomik büyüklüğü/geliri (GSYH, kişi başına GSYH veya nüfus)

U_{ij} – ülkelerin başkentleri veya ticari merkezleri arasındaki uzaklığını açıklamaktadır.

A, α ve β – modelin parametreleridir. Önsel olarak α pozitif, β ise negatiftir.

Bu denklemle karşılıklı ticaret; ekonomik büyüklükler ve mesafe aracılığı ile açıklanmaktadır: İki ticari partnerin gelirleri büyükse aralarındaki ticaret hacmi de büyük olur. Çünkü büyük ekonomilere sahip olan ülkeler, büyük gelire sahip olduğundan ithalata daha fazla harcama yapmaya eğilimlidir. Aynı zamanda ekonomik açıdan büyük ülkeler, geniş bir ürün yelpazesi ürettiğinden ihracat yaparak diğer ülkeler tarafından yapılan harcamaların büyük bir kısmını çeker. Ancak iki ülke arasındaki mesafenin ve dolayısıyla ticari maliyetlerin artmasıyla ticaretleri azalır.

Denklem 1’in her iki tarafının logaritması alındığında model genişletilmiş (augmented) olur. Buna göre tahmin edilebilecek denklem aşağıdaki gibidir.

$$\log T_{ij} = A^* + \alpha \log(G_i \times G_j) - \beta \log U_{ij} + e_{ij} \quad (2)$$

Burada;

$A^* (= \log A)$, α ve β tahmin edilecek olan parametrelerdir.

e_{ij} – sıfır ortalamalı, sabit varyanslı hata terimidir ve ikili ticareti etkileyen rassal faktörlerin etkilerini temsil etmektedir.

Denkleme göre iki ülke arasındaki ticaret hacmi, ülkelerin büyüklüklerinin artan, aralarındaki uzaklıkların ise azalan bir fonksiyonudur.

Milli gelir, mesafe ve nüfus değişkenleri çekim modeline ana açıklayıcı değişkenler olarak dâhil edilirken, modelde denize kıyı olma, kriz, ortak dil, ortak sınır, ortak para birimi gibi kukla değişkenler de kullanılmaktadır. Ülkeler arası ticari akışları kukla değişkenler de temel açıklayıcı değişkenler kadar etkilemektedir. Çekim modelinin basit bir denklem olması kullanım kolaylığı sağlamaktadır ve ticaret teorileri içinde kullanımı oldukça fazladır (Tatlıcı, 2009: 2).

Bu değişkenlerin yanında ticaret akışlarını etkileyen üç değişken vardır. Bir ülkenin dışsatin sunum kapasitesi ile ekonomik büyüklüğün arasındaki nedensellik ilişki, dış alım yapan bir ülkenin ekonomik büyüklüğü dış satım yapan ülkenin dışsatin sunum kapasitesini belirlemekte ve dış ticarete taşıma maliyetleri ticaret yapan ülkeler arası mesafeye bağlı, mesafe uzaklaşınca maliyet de o kadar artmaktadır (Tinbergen, 1962: 263).

2.2.3. Çekim Modelinde Kullanılan Değişkenler

Dış ticaret akımlarının belirlenmesinde çok kullanılan çekim modeli nitel ve nicel değişkenlerden oluşabilir. Sayısal değişkenler reel gayri safi milli hâsıla, nüfus, mesafe gibi sayılabilen değişkenlerden seçilebilir. Kukla değişkenler, ülkelerin ortak kara sınırına sahip olmasını ve yaşanan ekonomik krizlerin etkilerini belirleye bilmek için çekim modeline eklenir. Aşağıda çekim modelinde kullanılan değişkenlere yer verilerek bu değişkenlere ait beklenen katsayı tahminlerine yer verilmiştir.

Bağımlı Değişkenler: İhracatçı (i) ve ithalatçı (j) ülkeler arasındaki ticaret akımlarını gösteren ve modelde bağımlı değişkeni ifade eden T_{ijt} değişkeni, Trade Statistics for International Business Development (www.trademap.org) elektronik veri tabanından elde edilmiştir.

Bağımsız Değişkenler: GSYH, bir ülke ekonomisinin büyüklüğünün göstergesidir. Dış ticaret açısından bakıldığında, GSYH ihracatçı ülkenin üretim kapasitesini gösterirken, ithalatçı ülkenin satın alma gücünü gösterir. İthalatçı ülkenin satın alma gücünün belirleyicisi olduğu için ithalatçı konumunda bulunan ülkenin GSYH'daki artış ithalatını da arttırır. Bundan dolayı hem ihracatçı ülkenin hem de ithalatçı ülkenin GSYH'ndaki artış ticaret akımlarını pozitif etkiler (Pöyhönen, 1964: 78-91). Literatürde, birçok yazarlar tarafından çekim modelinde GSYH'nın hangi şeklinin kullanılmasına yönelik birçok fikir tanımlanmıştır. Bu çalışmada analize dahil edilen ülkelerin reel gayri safi yurt içi hasılları kişi başına düşen reel GSYH olarak WDI (World Development Indicators) veri tabanından temin edilecektir.

Nüfus değişkeni, çekim modelinde genellikle ülke büyüklüklerini temsil eder. Genel olarak büyük nüfusa sahip ülkelerin daha fazla doğal kaynağa sahip olduğu varsayılır. Bununla birlikte dış ticarete ithalatçı ülke nüfusunun büyüklüğü veya ihracatçı ülke nüfusunun büyüklüğünün ticaret akımları üzerindeki etkisi GSYH değişkeni gibi net değildir. İhracatçı ülkede oluşabilecek nüfus artışı, iç talebi arttırıp ticaret akımlarını negatif etkileyebileceği gibi nüfus artışı uluslararası yeni pazarlar oluşmasını sağlayarak ticaret akımlarını pozitif yönde de etkileyebilir. Sonuç olarak, nüfus değişkeninin katsayısına yönelik ileriye dönük tahmin yapılması zordur.

Mesafe, çekim modelinin ana değişkenlerinden biridir. Uzaklık genel olarak ülkeler arasındaki ticaretteki ulaşım maliyetlerinin ne olacağı konusunda bilgi verir. Genel olarak iki ülke arasındaki uzaklık artışının, maliyetleri arttırdığı için ticaret akımları üzerinde negatif bir etkisinin olacağı beklenmektedir. Çekim modelinde uzaklık değişkeni, genel olarak ikili ticarete bulunan ülkelerin başkentleri arasındaki uzaklık olarak ölçülerek modele dâhil edilir. Uzaklık ile ticaret akımları arasındaki genel görüş uzaklık artışının ticaret akımlarını azalttığı yönünde olsa da Wang ve diğerlerine (1998) göre; yeni teknolojik taşıma yöntemlerinin oluşturulması

durumunda, mesafenin ticaret akımları üzerindeki azaltıcı etkisinin zamanla azalacağı yönündedir.

Kukla Değişkenler: Çekim modeli içinde çeşitli kukla değişkeni dahil edebilme özelliğine vardır. Tüm ekonomik düzenleri olumsuz etkiledi ve hala devam eden Covid 2019 krizi ülkeler arasındaki ticaret akımlarını da olumsuz etkilemektedir.

Kriz, kukla değişken oluşturulurken Covid 2019 ekonomik krizi dikkate alınmıştır. 2019 yılı aralık ayında ilk kez Çin'in Vuhan kentinde görülen ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan Koronavirüs (COVID-19) salgını küresel bir sağlık krizi haline gelerek tüm dünyayı etkilemiştir. Kısa sürede hem iş dünyasını hem de ekonomi dünyasını olumsuz yönde etkileyen bu krizin 1929 Büyük Buhran'dan daha yıkıcı sonuçlar doğuracağı tahmin edilmektedir. Bu süreçte kuşkusuz gelişmekte olan ülkeler daha fazla zarar görecektir. Özellikle risk nedeni ile doğrudan yabancı yatırım akışının azalması, ticaret hacminin düşmesi, ara malı ve hammadde fiyatlarındaki artış ve bu artışa bağlı olarak üretim hacminin daralması ve fiyatların yükselmesi durumu söz konusu olacaktır. Üretimdeki azalış da özellikle bazı sektörlerde (tekstil, teknoloji vb.) fiyat artışları ve talep daralmasına neden olacaktır. Bununla birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kurların yükselmesiyle ulusal para değeri yitirecektir (Köse, 2020:43-44). Sonuç olarak neden sonuç ilişkisi içinde birçok makroekonomik değişken olumsuz etkilenecektir. COVID-2019 kriz dönemi 1, diğer dönemlere 0 değeri verilerek kriz kukla değişkeni oluşturulmuştur. İşaretinin negatif olması beklenmektedir.

Ortak Sınır: İkili ticarete bulunan ülkelerin sınır komşusu olup olmadığını gösteren kukla değişken, ülkeler arasında ortak bir kara sınırı var ise "1" yok ise "0" değerini alarak oluşturulur. Ortak sınıra sahip iki ülke arasında ki taşıma maliyetleri sınır komşusu olmayan 3. bir ülkeye yapılacak olan taşıma maliyetlerinden daha düşük olması beklenir. Bu nedenle ortak sınıra sahip olmanın ticaret akımlarını pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

2.3. Çekim Modeli ile İlgili Literatür Tarama

Dış ticarete en sık kullanılan modellerin biri çekim modelidir. Çekim modelinin dış ticarete sık kullanılmasının nedeni de ticaret akımlarını açıklama kuvvetinin yüksekliğidir. Bu model çeşitli alanlarda kullanılmakta ve kendi arasında farklı modellere ayrılmaktadır. Çoğunlukta dış ticarete toplam ticaret akımlarının ölçümünde kullanılmakta. Ancak son zamanlarda mal gruplarındaki ticaret akımların ölçümünde, hizmet sektöründe, turist ve sermaye akımlarının hesaplanmasında da sık kullanıldığı görülmekte. Bu netiyceden dolayı, dış ticaret dışındaki alanlarda uygulanması başarıyla tamalamakta olup daha da popüler hale gelmektedir.

Çekim modelinin iki ülke arasındaki ticaret maliyetlerinin ölçülmesindeki rolü de çok büyüktür. Araştırmacıya toplam ticaret maliyetlerini bir endeks olarak göstermesi ve spesifik olarak araştırmak istenilen ticaret maliyetlerinin etkilerini ortaya sunması açısından ticaret incelemelerde önemli katkılarda bulunur.

Tinbergen'in (1962) de gösterdiği gibi, birçok araştırmacı çekim modelini ülkelerin potansiyel ticaret durumlarını incelemek, bu potansiyel ticaretin ne kadar üstünde veya altında olduğunu hesaplayıp ülkelerin olası ticaret kayıp ve kazançlarını meydana çıkarmak için kullanmaktadır. Araştırmacılar, dış ticarete olan etkisini ölçmek istediği bir değişkeni çekim denklemine kolaylıkla ekleyebilmektedir. Farklı değişkenlerin bu şekilde eklendiği denklemlere genişletilmiş (Augmented) çekim denklemi adı da verilmektedir (Demiray,2020:61).

Dış ticaret akımların çekim modelinin sınanmasında kullanan ilk çalışma 1962 yılında Tinbergen tarafından yapılmıştır. Tinberg (1962) temel çekim modeli ile mesafe, geçmişte koloni olarak bulunma, benzer ülke gruplarında yer alma, komşu olma durumu, GINI endeksi (mal bazlı) gibi ticaret maliyetlerini proksi eden değişkenleri kullanarak ticaret akımlarını analiz etmiştir. Daha sonra ülkeler arası ticaretleri arasındaki farklardan ilerleyerek potansiyel ticaretten ülkelere ne kadar uzak olduğunu belirtmiştir.

Çekim modellerinin ticaret akışlarını "açıklamadaki" ampirik başarılarına rağmen, modelin tahmin potansiyeli, güçlü teorik temellerin yokluğu nedeniyle

engellenmiştir. Bergstrand (1985), uluslararası ürün ikame edilebilirliği de dahil olmak üzere belirli varsayımlar yapılarak, çekim denkleminin mikro iktisadi dayanağının ortaya konması adına bir dış ticaret genel denge modelinden çekim denklemini türetmiştir. Bunun netiycesinde fiyat değişkenlerini çekim modeline eklemiştir. Çalışmasında 15 ülkenin ihracat/ithalat fiyat endekslerini, GSYH deflatörlerini ve döviz kurlarını dikkate alarak sergileyen Genelleştirilmiş Çekim Denklemini analiz yapmıştır.

B.M. Pollins, temel çekim modeline, uluslararası birlik ve çatışma (conflict) değişkenleri ekleyerek uluslararası baskıların, ikili ticari akışları üstündeki etkisini çalışmıştır. Uluslararası çatışmanın başka bir değişle anlaşmazsızlığın, ikili ticari akışları üzerinde, anlamlı negatif bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir.²²

Barry Eichengreen ve Douglas A. Irwin (1998), ikili ticaret ilişkilerde tarihsel etkenlerin etkisi Çekim Modeli yardımıyla incelenmiştir. Araştırma doğrultusunda modele ek olarak kukla değişkenler AET, GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması), Avrupa Ödemeler Birliği üyeliği ve kolonyal bağların olup olmadığıdır. İncelemede AB ülkelerinin 1949-1964 dönemlerine ait datalar kullanılmıştır. Avrupa Ödemeler Birliği üyeliğinin ülkelerin ticareti üzerinde çok yüksek bir etkiye sahip olmadığı, GATT ve kolonyal bağlar ülkelerin ticareti üzerinde olumlu etkiye olduğu sonuca varılmıştır. Yazarların bu çalışmasında üzerinde durmak istediği en önemli husus geçmiş ticaret yapılarının bugünkü ticaret akımlarını etkilediği düşüncenin kabul görüp dikkate alınması yönündedir.

Endoh (1999), 1960-1994 dönemlerine ait verilerle ekonomik birliklerden, AET, Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (LAFTA) ve Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyinin (CMEA) bölgesel oluşumunda ticareti teşvik edici ve caydırıcı etkileri incelemiştir. Araştırmanın diğer bir hedeflerinden biri de Japonya'nın bu bölgesel oluşumlardan nasıl etkilendiğini test etmektir. Belirtilen hedefleri Çekim Modelinin yatay kesit veri analiz yöntemi ile analiz etmiştir. Temel Çekim Modeline

²² B. M. Pollins, Conflict, "Cooperation and Commerce: The Effect of International Political Interactions on Bilateral Trade Flows", **American Journal of Political Science**;33(3), 1989, s.737–761

eklenen değişkenler, AET, LAFTA ve CMEA'nın etkileri, ortak sınır ve ortak dildir. Analiz sonucuna göre ekonomik birliklerin ticaret arttırıcı ve caydırıcı etkilerinin istatistiksel olarak önemli katsayılara sahip olduğu görölmekle beraber Japonya'ya etkilerinin belirsiz ve anlamsız olduğu belirlenmiştir.

Gunawardana ve Hewarathna'nın çalışmasında değiştirilmiş çekim modeli temel alınmıştır. Avustralya ve Doğu Asya ticaret akımlarının belirleyicileri analiz edilmiştir. Doğu Asya ölkelerinin²³ ekonomik krizlerinin etkileri araştırılarak, Avustralya ve Doğu Asya ticaret akımlarının daha fazla genişleme potansiyeli bulunmuştur. Çalışmada Avustralya'nın, 1979'dan 1998'e kadar Doğu Asya ölkelerine yaptığı, tek yön ticari mal ihracatına ve ithalatına bir tahmin yapılmıştır. Tahmin edilen katsayılar literatürde tutarlı ve makuldür. Ek olarak, Avustralya ve Doğu Asya ölkelerinin reel GSYH'de daha yüksek büyüme oranlarını elde edebileceğini söylemişlerdir. (Gunawardana ve Hewarathna, 2000, s.1).

Keith Head'in (2003) çalışmasında çekim modeline ilişkin bilgi geniş anlatılmaktadır. K. Head, temel çekim modelinden başlayarak adım adım modelin tahmin edilmesi, genişletilmesi ve ticaret yaratıcı politikaların değerlendirilmesi olarak dört bölümde incelemektedir. Bu çalışmada temel çekim modeline yeni değişkenler ekleyerek modelin zenginleştirilmesi amaçlanmıştır. Bütün çalışmalar ve incelemelerin ortak noktası, teorik altyapılarının yoksun olan çekim modelinin ampirik başarısının kanıtlamak için çok çaba gösterilmiştir. Fakat bu çalışmalara rağmen bu denklemin teorik altyapısının eksikliğinin eleştirilmesi engellenememiştir (Golovko, 2009:4).

Amprik başarısından dolayı gravity modeli çok farklı çalışmalarda kullanıldığı daha önceden de belirtilmiştir. Üstelik, ticari güç ve kapasiteyi ölçmedeki başarısından dolayı, bölgeselleşmenin, blokların, gümrük birliklerinin uluslararası ticaretteki etkisi, karşılıklı ticaret akımlarının değerlendirilmesi benzer konuların incelenmesinde kullanılmıştır. Dış ticaretin yolunun değişmesinde bir faktörü olan mesafenin önemini artıran taşıma ve işlem maliyetlerini, mesafe faktörü

²³ **Doğu Asya Ölkeleri** – Çin, Japonya, Moğolistan, Kuzey Kore, Güney Kore ve Tayvan.

ile denkleme dâhil eden çekim modeli, ulaştırma maliyetleri, coğrafik avantaj gibi konuların çalışılmasında çok faydalı olmuştur (Yaşar, 2011:65).

SSCB'nin dağılmasından sonra yaşanan bütünleşme süreçlerinin çeşitli yönleri birçok çalışmada çekim modeli çerçevesinde incelenmektedir. Havrylyshyn ve Al-Atrash (1998), piyasa ekonomisine geçen ülkelerin geçiş sürecini ve ticaretlerinde yaşanan coğrafi değişimi incelemektedirler: Geçiş sürecinin başlarında eski SSCB ülkelerinin ticaret açıklık derecesinin nispeten arttığını, Avrupa Birliği'ne coğrafi olarak daha yakın olanların ise ticari entegrasyonda daha başarılı olduğunu tespit etmektedirler. Bundan dolayı yazarlar entegrasyon sürecini hızlandıran AB ülkelerine yakın olan ülkelerin ihracatta daha çok artışa sahip olabileceklerini ileri sürmüşlerdir.

Elborgh-Woytek (2003), 1993-2002 döneminde BDT ülkelerinin dış ticaretinin gelişmelerini analiz etmişlerdir. Analiz neticesinde 1997'den sonra ticaret açıklığının giderek azaldığını tespit etmektedirler. Bu ülkelerin ticaret açıklık oranının düşmesine entegrasyona geçiş aşamasının yavaş olması, zayıf altyapı yöntemi, coğrafi etkenler, ticaretteki sınırlamalar, sistem ve yolsuzluk problemleri, bölgesel iş birliği yetersizliği ve siyasi anlaşmazlıklar sebep olduğu açıklanmaktadır.

Avrasya bölgesindeki ticaretin gelişmesi Rusya Federasyonu tarafından öneminin korunması, Avrasya ülkeleri Rusya'nın bu önemli kontrolünden endişe etmektedir. Rusya Federasyonu ise dış ticaretinin büyük bir kısmını yeni piyasalara yani kendi ekonomik pazarına yönlendirerek geleneksel partnerlerinden çekilmektedir (De Kort ve Dragneva, 2006; Libman, 2009). Ancak Avrasya bölgesinde ekonomik iş birliği konusunda yeni girişimlerin ortaya çıkması, Avrasya ülkelerinin bölgesel iş birliğinden oluşabilecek karşılıklı çıkarların farkına vardıklarının göstergesidir.

Kurmanalieva (2008), Kırgızistan'ın 1998'de DTÖ'ye üye olması ve liberal ticaret politikasının uygulanmasının dış ticaretini yükselttiğini, ticaret politikasının liberalizasyonunun devam etmesi durumunda ise daha da dış ticaret hacimleri üzerinde büyük bir olumlu etkiye sahip olması ve ülkenin diğer ülkelerle ticaret politikasını serbestleştirmeye devam etmesi durumunda ikili ticaretin belirgin şekilde

genişleyeceğini ileri sürmektedir. Altyapı kalitesi ve ulaşım maliyetleri, denize kıyısı olmayan ülkeler için çok önemli bir rol oynamaktadır ve diğer ülkelerle bir serbest ticaret anlaşması, doğal engelleri aşmak ve ticaretini çeşitlendirmek için iyi bir fırsat gibi görünmektedir.

Thierry Mayer (2009), 182 ülkenin 1960-2003 dönemindeki ticaret akımlarını analiz etmiştir. Kurduğu modelinde; ticaret hacmi, kişi başına gelir ve mesafe değişkenleri ile beraber ortak dil, bölgesel ticaret anlaşması üyesi olmak, GATT üyeliği kukla değişkenleri olarak kullanmıştır. Mayer'in 2009 yılında yayımlanmış olan bu makalesinde, ekonomik kalkınma üzerindeki pazar potansiyelinin uzun dönemli etkilerini incelemiştir. Makalenin teorik altyapısı, "Yeni Ekonomik Coğrafya" yazınına dayanmaktadır. Aynı zamanda bir ülkedeki üretim faktörlerinin gelirlerinin, o ülkenin ihracat kapasitesine dayandığı varsayımı kullanılmıştır. Araştırmanın neticesine göre, 1960-2003 dönemde, pazar küvvetinin, kişi başına düşen gelirdeki artışın bir itici gücü olduğunu desteklemektedir.

Golovko (2009) çalışmasında 1994-2005 yıllarındaki verilerle geliştirilen çekim modelin kullanarak seçilmiş Avrasya ülkeleri²⁴ üzerindeki inceleme sonuçları teoriye ve beklentilere uygun olarak çıkmıştır. Özellikle, ülkelerin ekonomik büyüklükleri, ortak dil, ortak sınır paylaşımı ve aralarındaki uzaklık, DTÖ üyeliği ve serbest ticaret anlaşmalarının varlığı dünya ticaretini etkileyen başlıca faktörler olarak sonuca ulaşmıştır.

Karagöz ve Saray (2010), çekim modeli ile Türkiye'nin Asya Pasifik ülkeleriyle ticaret akımını analiz etmiştir. Analizde 2001-2005 dönemindeki verileri kullanarak APEC üyesi 23 ülke incelenmiştir. Modelde toplam dış ticaret hacmi bağımlı değişken olarak; GSYH, nüfus ve coğrafi uzaklık bağımsız değişkenler olarak kullanmıştır. Yazarlar, analiz için sabit etkiler modelini kullanmışlardır. Araştırma sonucunda Türkiye'nin Asya Pasifik ülkeleri ile olan ticaretini beklentilere ve teoriye göre ülkelerin GSYH'sı pozitif ve ülkeler arasındaki mesafe ülkelerin ticaretleri üzerinde negatif yönde etkilemekte. Nüfusun ise ülkelerin birbirleri

²⁴ **9 Avrasya ülkesi:** Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan.

arasında yapılan ticaret üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna varmıştır. Özellikle Türkiye'nin Meksika, Brunei, Myanmar, Peru, Papua Yeni Gine ve Laos ülkeleriyle yapabileceği kuvvetli ticaret, bu analizle ortaya çıkmıştır.

Genç, Artan ve Berber (2011) Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1997-2007 yıllar arasındaki verileri ele alarak temel çekim modeli yardımı ile Karadeniz ülkelerinin ticaret yapısını analiz etmiştir. 11 KEİ ülkelerinin ²⁵ birbirlerine olan uzaklığı, GSYH ve nüfus değişkenlerini kullanarak ilerlemiştir. Bu ülkelerin ticaretinin en önemli belirleyicisi olarak mesafeyi ortaya çıkarmıştır. Çalışmada KEİ bölgesindeki ticari akımlar için ülkelerin arasındaki mesafenin etkisinin negatif olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bunun yanında dil, nüfus ve kültür birliği ihracatçı ülkenin diğer unsurları olarak görülmektedir.

Burtan Doğan ve Özörnek Tunç (2016), 1995-2014 dönemleri veriler yardımıyla Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile ticaretini panel çekim modeli kullanarak analiz etmişlerdir. Bu çalışmada kullanılan GSYH, ithalat, ihracat değişkenlerinin ticaret hacmini olumlu etkilediği, bu ülkeler ile Türkiye arasındaki uzaklığın ise ticaret hacmine etkisi olmadığı başka bir değişle mesafenin anlamsız olduğu tespit edilmiştir.

Şahin (2017), Tercihlerde Benzerlik Teorisi'ni kullanarak panel çekim modeli yardımı ile Azerbaycan'ın Gürcistan ve Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT)²⁶ üye olan ülkeleri ile ihracatı incelemiştir. Modelde, Azerbaycan'ın 2010-2015 yılları arasındaki veriler toplanarak, bağımlı değişken olarak Azerbaycan'ın BDT ülkelerine ve Gürcistan'a yapılan ihracat belirtilmiştir. Bağımsız değişken olarak ise GSYH, nüfus ve ülkeler arasındaki mesafe değişkenleri; ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olup olmamaları, ülkelerin ortak kara sınırına sahip olup olmamaları, Hazar Denizi'ne kıyısı olup olmamaları da kukla değişken olarak kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, Azerbaycan'ın ihracat hacmi; ticaret yaptığı ülkelerin GSYH'sı, nüfusu ve bu ülkelerle ortak sınıra sahip olmasından olumlu

²⁵ **KEİ:** Karadeniz Ekonomik İş birliği (Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna.)

²⁶ **Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT):** Belarus, Kazakistan, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, Kırgızistan, Türkmenistan, Ukrayna, Özbekistan, Ermenistan ve Moldova.

yönde etkilenmektedir. Azerbaycan'ın ihracatını olumsuz şekilde ve istatistiksel olarak da anlamlı yönde etkilemekte olan değişken de ülkeler arasındaki mesafedir.

Sümer (2009) çekim modeli yardımıyla, 2006 yılında Türkiye'ye yatırım yapan 38 farklı ülkeden yatırımcıların yatay kesit verileri ile doğrudan yabancı yatırımları (DYY) incelemiştir. Genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçlarına göre, Türkiye'ye yatırım yapan yatırımcılar bağlı bulundukları ülkenin ekonomik büyüklüğünden pozitif, uzaklığından ise negatif etkilenmektedirler.

Antonucci ve Manzocchi (2006), 1967-2001 dönemi panel veri setini kullanarak oluşturdukları çekim modelinde “modelin Türkiye'nin ticaret özelliklerine uygun olup olmadığı ve Türkiye'nin AB ile özel bir ticari ilişkisi var mı?” sorularına cevap aramışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, çekim modelinin Türkiye'nin ticaret özelliklerine uygun olduğunu ancak, Türkiye ile AB arasında özel bir ticari ilişkinin olmadığını göstermiştir.

SSCB'nin dağılması, daha önce aynı sistemle yönetilen ve aynı gelişmişlik seviyesinde olan ülkelerin, sistemin ortadan kalkmasıyla uluslararası ticarete entegrasyonlarını ve kendi aralarındaki ticaretlerini incelemek için benzersiz bir imkân yaratmaktadır (Golovko, 2009:137). Literatür taramalara göre, kısaca özetlenen çalışmalarda farklı açılardan analiz edilmeye çalışılmıştır. SSCB'nin dağılması yaklaşık 30 yıllık bir süreyi kapsamakta ve üye ülkelerin ekonomisini, ikili ticaret ilişkilerini iyileştirmek amacı ile kendi aralarında ekonomik blok kurmuşlardır. Bu ülkelerin içinde en genç ve gelişmekte olan yeni bir örgüt Avrasya Ekonomik Birliği'nin dış ticaret akımlarını etkileyen faktörleri içeren çalışmanın az olduğundan dolayı kısa bir veri tabanı olsa bile, bu dataların yardımı ile bu açıklığı gidermeye çalışılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN DIŞ TİCARETİNİN ÇEKİM MODELİ İLE SINANMASI.

Bu bölümde, ülkeler arası ticaret akımlarının gücü panel çekim modeli ile test edilmiştir. Bu kapsamda öncelikle panel veri yöntemlerinden bahsedilerek analizde kullanılacak ekonometrik yöntem tanıtılmış, seçilmiş ülkeler ile ilgili tanımlayıcı istatistik veriler tanımlandıktan sonra panel regresyon analizi sonuçlarının yorumlanması yapılmıştır.

3.1. Ekonometrik Yöntem

3.1.1. Panel Veri Analizinin Teorik Çerçevesi

1990 sonrası panel veri yöntemi daha fazla avantaj sağlaması sebebiyle tercih edilmeye başlamıştır (Kula ve Aslan, 2008: 4). Panel veri analizi hem zaman serisi hem de yatay kesit veri analizlerine ait özellikleri kapsamakla birlikte, söz konusu analizlere ait dezavantajları da ortadan kaldırmaktadır. Panel veri analizinin avantajları aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır (Tarı, 2016: 475).

- Panel veri tahmin yöntemi kesit birimlere özgü farklılığı (bireyler, firmalar ve ülkeler) göz önünde bulundurularak, bu farklılığın model içinde kontrolüne ve ölçülebilmesine izin vermektedir.
- Tekrarlanan yatay kesit gözlemleri yorumladığımızda Panel veri değişme dinamiklerini incelemek için daha da elverişlidir.
- Zaman serisi ve yatay kesit gözlemlerini birleştirerek daha aydınlatıcı bilgi sağlayan panel veri yöntemi buna ek olarak değişkenler arasında daha az doğrusal bağlantı sağlamakta olup serbestlik derecesine daha yüksektir.
- Panel veri analizi ekonomik tahmin edicilerin etkinliğini arttırmaktadır.
- Panel veriler, kısa zaman serisi verileri ya da yetersiz kesit verilerinde kolaylıkla gözlemlenemeyen etkileri de analiz edebilmektedir.

- Diğer tahmin yöntemlerine kıyasla panel veri yöntemi daha karmaşık davranış modelleri ile çalışabilme imkânı sağlamaktadır.

3.1.2. Panel Veri Analizinde Modellerin Tahmin Yöntemleri

Panel veri regresyon modellerinin tahmininde zaman ve kesit etkilerini göz önünde bulunduran ve birbirlerine karşı değişik avantajlara sahip değişik modeller kullanılmaktadır. Panel veri regresyon modelleri;

1. Havuzlanmış Model
2. Sabit Etkiler Modeli-SEM
3. Tesadüfi Etkiler Modeli - olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

3.1.2.1. Havuzlanmış Model

Panel regresyon modellerinin temeli Havuzlanmış model olmuştur. Havuzlanmış model ve sabit etkiler modellerinde aynı eğim katsayıları kullanılmaktadır. Sabit etkiler modelinde, sabit katsayı yerine yatay kesit birimlerinin sabit katsayı tahmin ortalaması kullanılmaktadır. Havuzlanmış modelde ise kukla değişkenler kullanılarak her bir yatay kesit için farklı sabit katsayı kullanılmaktadır. Tesadüfi etkiler modellerinde kukla değişkenler, hata terimini açıklama rolünü üstlenmekteyken havuzlanmış modelde birimler arası değişkenlik ifade edilmektedir (Park, 2011: 8).

3.1.2.2. Sabit Etkiler Modeli - SEM (Fixed Effect Model - FEM)

Sabit Etkiler Modeli (Fixed effect): Gözlenmeyen etkinin açıklayıcı değişkenler ile korelasyonlu olduğu durumda sabit etkiler modeli kullanılır. Model gölge değişkenli EKK ve grup içi tahminci ile tahmin edilebilir.

$$Y_{it} = X_{it}\beta + \mu_{it} + u_{it} \quad (3)$$

3.1.2.3. Tesadüfi Etkiler Modeli – TEM(Random Effect Model- REM)

Tesadüfi Etkiler Modeli (Random effect): Tesadüfi etkiler modeline, hata bileşenleri modeli de denilir. Tesadüfi etkiler modeli, genelleştirilmiş EKK, en çok olabilirlik ve grup içi tahmin yöntemleri kullanılarak tahmin edilebilir. (Tataoğlu, 2022).

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \dots + \beta_k X_{kit} + v_{it} \quad (4)$$

Birleşik hata;

$$v_{it} = (\mu_i + u_{it}) \quad (5)$$

Tesadüfi Etkiler Modelinin Varsayımları²⁷;

- Panel veri modeli doğru tanımlanmıştır.
- Yatay kesitten alınan tesadüfi bir örneklemle çalışılmaktadır.
- X_{it} , birim ve/veya zaman etkilerine bağlı olarak katı dışsaldır ve μ_i ile korelasyonsuzdur.
- Panel veri modelinde tam çoklu doğrusal bağlantı problemi yoktur.
- Birim hata değişkeni μ_i ve artık hata değişkeni u_{it} sabit varyanslıdır.
- Hata terimleri otokorelasyonsuzdur.

Modelin hangisi araştırma için uygun olup olmadığına karar vermek için iki modeli karşılaştırmak gerekecektir. Bunun için de kesitler arasındaki olası korelasyon ya da yatay kesite belli hata terimi ve bağımsız değişkinlerle ilgili varsayımlara dayanır. Hata terimi ve bağımsız değişkenler arasında herhangi bir bağının olmadığı varsayılıyor ise REM, eğer ikisinin arasında bağ varsa SEM uygun olabilir. Bunların arasında tercih yaparken bazı noktalara dikkat edilmelidir (Tarı, 2016: 492)

²⁷ Mekansal Ekonometri (Çevrimiçi) <https://mekansalekonometri.wordpress.com> 24 Eylül 2022

3.1.3. Model Tahmin Yöntemler Arasında Tercih Yapmak İçin Kullanılan Testler

Panel veri modellerinde, klasik modelin geçerliliği bir başka deyişle birim ve/veya zaman etkilerinin olup olmadığı bazı testler kullanılarak belirlenebilmektedir. Bu testler, F testi, Olabilirlik Oranı Testi (LR), Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı Testleri, Score Testi ve Wooldridge'in Testi şeklindedir (Tatoğlu, 2022- 165-183). Çalışmada Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı testi tercih edildiğinden dolayı, onun üzerinde açıklama yapılmıştır.

3.1.3.1. Breusch-Pagan LM Testi

Breusch-Pagan (1980), tesadüfi etkiler modeli için EKK hatalarına dayanan Lagrange Çarpanı testi geliştirmişlerdir. “Tesadüfi etkilerin sıfır olduğu” sıfır hipotezi $H_0; \sigma_{\mu}^2 = 0$ araştırılmaktadır. Modeldeki gruplar arasında değişen varyans testinin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla, Lagrange Çarpanı Test (Lagrange Multiplier Tests) ve Olabilirlik Oranı Test (Likelihood Ratio Test) istatistikleri kullanılmaktadır. Sıfır hipotezi, grupların varyanslarının eşit (gruplar arası sabit varyans) olduğunu ifade etmektedir. LM-test istatistiğine bağlı olarak, H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda Tesadüfi etkiler modeli sabit etkiler modeline tercih edilmektedir.

LM test istatistiği şu şekilde hesaplanabilir:

$$LM = \sqrt{\frac{nT}{2(T-1)}} \left[\frac{\sum_{i=1}^N [\sum_{t=1}^T \hat{e}_{it}]^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{e}_{it}^2} - 1 \right] \quad (6)$$

Bu formülde yer alan $\hat{e}_{it}$, EKK hata terimini göstermektedir. Temel hipotez altında bu testin sınırlayıcı dağılımı bir serbestlik dereceli χ^2 dağılımına sahiptir (Hill, Griffiths ve Lim, 2011: 553-554). Temel hipotezin reddedilmesi, ülkeler arasında

bireysel farklılıkların rassal olduğunu göstermektedir. Bu durumda tesadüfi etkiler modelinin uygun model olduğunu ifade etmek mümkündür.

3.1.3.2. Pesaran CD Testi

Pesaran (2004), sabit etkili ve tesadüfi etkili modellerde, zaman boyutu kesit boyutundan büyük olduğunda ve kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğunda ($T > N$, $N > T$) uygulanabilecek yatay kesit bağımlılık test istatistiğini türetmiştir. Zaman ve birim boyutunun büyük olduğu, $N > T$ durumundan kaynaklı bozulmaların giderildiği CD testi, standart normal dağılıma sahip olup modelden tahmin edilen hata terimleri kullanılarak elde edilen basit korelasyon katsayılarının sıfıra eşit olup olmadığı incelemektedir. Tahmin edilen model 7 Numaralı, CD test istatistiği ise 8 Numaralı denklemlerde gösterilmektedir.

$$\Delta Y_{i,t} = a_i + \delta_i t + \theta_i Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \mu_{ij} \Delta Y_{i,t-j} + \vartheta_i \bar{Y}_{t-1} + \sum_{j=0}^{p_i} \beta_{ij} \Delta \bar{Y}_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

$$t = 1, 2, \dots, T \quad i = 1, 2, \dots, N$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N P\hat{P}_{ij} \right) \quad (8)$$

Kesit birimleri arasında bağıllık olup olmadığını belirlemek için oluşturulan H_0 ve alternatif hipotezler,

$$H_0: \rho_{ij} = \text{cor}(\varepsilon_{it}\varepsilon_{jt}) = 0, i \neq j \text{ Yatay kesit bağımlılık yoktur}$$

$$H_1: \rho_{ij} = \text{cor}(\varepsilon_{it}\varepsilon_{jt}) \neq 0, i \neq j \text{ Yatay kesit bağımlılık vardır, şeklindedir.}$$

Test sonuçlarına göre H_0 hipotezinin kabul edilmesi durumu, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı anlamına gelmektedir. Bu durumda analize birinci nesil panel birim kök testleri ile devam edilir. Ancak, H_0 hipotezi reddedilir ve ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edilirse bu durumda da analize ikinci nesil panel birim kök testleri ile devam edilmelidir (Baltagi, 2008: 284).

3.1.3.3. Panel Birim Kök Testleri

Panel veri yapıları zaman serilerini de barındırdıklarından, zaman serisi analizinde karşılaşılan problemleri de taşımaları oldukça muhtemeldir. Bundan dolayı modeli tahmin etmeden önce birim kök testi yapılarak değişkenlerin durağanlık yapısı incelenmelidir. Panel veri setlerinin ekonometrik çalışmalarda kullanılması hem yatay kesit anlamında hem de zaman serisi anlamında çok sayıda gözlem değerinin kullanılmasına olanak sağlamaktadır. Ne var ki veri setinin özellikle zaman boyutundaki artışı zaman serilerinde sıkça karşılaşılan bir sorun olan serilerin birim kök içermesi sorununu karşımıza çıkarmaktadır. Bir zaman serisinin durağan olması, serinin ortalaması, varyansı ve ortak varyansının zaman boyunca değişmemesine bağlıdır. Zaman serilerinin durağanlık sınaması genel olarak birim kök testleri yardımıyla gerçekleştirilmektedir. Panel veri birim kök testlerini 3 gruba bölmüşlerdir, birinci nesil, ikinci nesil panel birim kök testleri ve yapısal kırılmalı panel birim kök testleri. Tek bir zaman serisinin durağanlığının araştırıldığı Dickey – Fuller (DF), Genişletilmiş Dickey – Fuller (ADF) ve Phillips – Perron gibi birinci nesil panel veri birim kök testleri panel veri setlerinin durağanlığının araştırılmasında yeterli değildir. Sonradan Moon ve Peron, Pesaran, Bai ve Ng, Chang, Choi, Philips ve Sul, Breitung ve Das İkinci Kuşak ve Im, Lee ve Tieslau, Carrion-I Sivestre Barrio-Castro ve Lopes-Bazo Testi yapısal kırılmalı panel veri birim kök testleri geliştirilmiştir.

Bu çalışmada ikinci nesil panel veri birim kök testi Pesaran 2007 testine yer verilmiştir. Birim kök testinde kullanılmış olan hipotezler aşağıdaki gibidir;

- H_0 : Seri durağan değildir, seride birim kök vardır.
- H_1 : Seri durağandır, seride birim kök yoktur

Yapılan birim kök sonucunda değişkenlerin olasılık değerlerinin 0,05'ten büyük olduğu durumda H_1 reddedilerek birim kök varlığı sebebiyle H_0 hipotezi kabul edilir. Olasılık değerinin 0,05'ten küçük olması durumunda ise birim kökün varlığını kabul eden H_0 temel hipotezi reddedilerek, H_1 alternatif hipotezi kabul edilir.

3.1.3.4. Wooldridge Panel Veri Otokorelasyon Testi

Wooldridge (2002), panel veri modellerinde otokorelasyonu sınamak için H_0 temel hipotezi “birinci mertebeden otokorelasyon yoktur” şeklinde bir otokorelasyon testi ileri sürmüştür. Birinci farklar modelinden elde edilen kalıntılar, Wooldridge’in testinde kullanılmaktadır. Bilindiği gibi birinci fark işlemi birim etkilerle birlikte, sabit parametreyi ve zaman değişmezi değişkenleri de modelden düşürmektedir. Genel bir panel veri modelinin birinci farkları aşağıdaki gibi belirtilmiştir.

$$(Y_{it} - Y_{it-1}) = (X_{it} - X_{it-1})\beta_{it} + (u_{it} - u_{it-1}) \quad (9)$$

$$\Delta Y_{it} = \Delta X_{it}\beta_{it} + \Delta u_{it}; \Delta u_{it} = e_{it} \quad (10)$$

Wooldridge’in önerdiği test, 10 nolu birinci farklar modelinin koşullararak $\widehat{e}_{it}$ ’nin tahmin edilmesiyle başlar. Bu yöntem Wooldridge’in u_{it} ’nin birinci mertebeden otokorelasyonlu olmaması durumunda $\text{Corr}(u_{it}, u_{it-1}) = -0,5$ olduğu şeklindeki gözlemine dayanmaktadır. Bu bilgi ışığında e_{it} kendisinin gecikmeli değerleri ile regresyona tabi tutulmaktadır. Daha sonra gecikmeli kalıntıların katsayılarının $-0,5$ ’e eşit olup olmadığı F ya da daha dirençli olan Wald testi kullanılarak test edilmektedir. Bu test, Drukker (2003) tarafından *xtserial* komutu ile Stata paket programına aktarılmıştır. *Xtserial* komutu modelde otokorelasyon sorunu olmadığı şeklindeki temel hipotezi Wald testi yardımıyla sınamaktadır. Wooldridge’in panel veri otokorelasyon testi havuzlanmış model ile tek yönlü sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinin hepsinde kullanılabilir. Eğer katsayı $0,5$ ’ten farklı ise, u_{it} birinci mertebeden otokorelasyonludur. Hipotezlerimiz aşağıdaki gibi kurulmuştur.

- H_0 : Modelde otokorelasyon sorunu yoktur
- H_1 : Modelde otokorelasyon sorunu vardır

3.1.3.5. Driscoll-Kraay Standart Hata Modeli Yaklaşımı

Driccoll ve Kraay (1998) geliştirdikleri tahmin yöntemi ile yatay kesit bağımlılık, değişen varyans ve otokorelasyon durumunda, parametreler havuzlamış EKK, sabit ve tesadüfi etkili modellerle tahmin edilebilmektedir. Yöntemde yatay kesit ortalamaları hesaplanırken Newey-West türü düzeltme yapıldığından düzeltilmiş standart hata tahminlerinin, birim boyutundan bağımsız olarak ($N \rightarrow \infty$ durumunda dahi) kovaryans matrisi tutarlıdır. Driccoll ve Kraay yaklaşımı özellikle birim boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu durumlarda Uygulanabilir Genelleştirilmiş EKK (FGLS) ve PCSE yöntemlerine alternatif olarak geliştirilmiştir (Tatoğlu, 2020. 266). Hata terimlerinin değişen varyanslı, otokorelasyonlu ve yatay kesit bağımlı oldu varsayılan panel veri modelinde,

$$Y_{it} = \beta X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

$$\hat{\beta} = (X'X)^{-1}X'Y \quad (12)$$

Model parametrelerinin standart hataları, asimptotik kovaryans matrisinin diagonal elemanlarının karekökleri aracılığıyla hesaplanmaktadır.

$$V(\hat{\beta}) = (X'X)^{-1}\hat{S}_T(X'X)^{-1} \quad (13)$$

$$\hat{S}_T = \hat{\Omega}_0 + \sum_{j=t}^{m(T)} w(j, m) [\hat{\Omega}_j + \hat{\Omega}_j'] \quad (14)$$

Denklemdede yer alan $m(T)$ otokorelasyon gecikme uzunluğunu ifade ederken, $w(j, m(T)) = 1 - j/(m(T)+1)$ şeklindeki Bartlett ağırlıkları, $\hat{S}_T$ 'nin pozitif olmasını ve kovaryans fonksiyonunda yüksek dereceli gecikmelerin düşük ağırlıklar almasını sağlamaktadır. $(K+1) \times (K+1)$ boyutlu Ω_j matrisi 15 Numaralı denklemdede gibi hesaplanmaktadır.

$$\hat{\Omega}_0 = \sum_{t=j+1}^T h_t(\hat{\beta})h_{t-j}(\hat{\beta}') \quad (15)$$

$$h_t(\hat{\beta}) = \sum_{i=1}^{N(t)} h_{it}(\hat{\beta}) \quad (16)$$

Her bir birim için t moment koşullarının karesi $h_t(\beta)$, farklı zaman boyutlu N 'ler hesaplanmaktadır. Bu düzeltme ile birlikte yöntem dengesiz panel modellerde de kullanılabilir (Dricoll ve Kraay, 1998: 552).

3.2. Veri Seti ve Modeller

Çalışmanın uygulama bölümünde AEB ülkelerinin en fazla ihracat ve ithalat yapılan 13 ülke (ana partnerleri) arasındaki ticaret akımlarının çekim modeli ile 2010-2021 dönemleri arasındaki verilerle analiz edilmiştir. Analizde belirli dönem içerisinde birden fazla ülkenin verilerini analiz etmeyi sağlayan ve zaman ve kesit bağımlılığını dikkate alan panel regresyon analizi yapılmıştır. 13 ülke²⁸ analiz kapsamında ele alınmıştır. Ticaret akımlarının analiz edebilmek için 2 model kurulmuştur.

$$\begin{aligned} \text{İTHALAT}_{ij} = & \beta_0 + \beta_1 \text{GSYH}_i + \beta_2 \text{GSYH}_j + \beta_3 \text{NÜFUS}_i + \beta_4 \text{NÜFUS}_j \\ & + \beta_5 \text{MESAFE}_{ij} + \beta_6 \text{OS}_{ij} + \beta_7 \text{KRİZ}_{ij} + \varepsilon_{ij} \quad (17) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{İHRACAT}_{ij} = & \beta_0 + \beta_1 \text{GSYH}_i + \beta_2 \text{GSYH}_j + \beta_3 \text{NÜFUS}_i + \beta_4 \text{NÜFUS}_j \\ & + \beta_5 \text{MESAFE}_{ij} + \beta_6 \text{OS}_{ij} + \beta_7 \text{KRİZ}_{ij} + \varepsilon_{ij} \quad (18) \end{aligned}$$

Modelde kullanılan ülkeler arasındaki ticaret akımlarını gösteren İTHALAT_{ij} ve İHRACAT_{ij} modelde bağımlı değişkenleri olarak yer almıştır. Bağımsız değişkenler; GSYH_i, GSYH_j, NÜFUS_i, NÜFUS_j, MESAFE_{ij}, OS_{ij}, KRİZ_{ij}. Sırasıyla; görüldüğü gibi i ve j ülkelerinin GSYH'ları, i ve j ülkelerinin toplam nüfusunu, j ülkesinin toplam nüfusunu, i ve j ülkelerinin başkentleri arasındaki uzaklığı km cinsinden ifade etmektedir. Modele kukla değişken olarak eklenen değişkenlerden, KRİZ_{ij} değişkeni; 2020-2021 yılları COVID-19 krizini temsil etmektedir. Son olarak OS_{ij}, kukla değişkeni ticarete konu olan ülkelerin ortak kara sınırına sahip olup

olmadığını ifade etmektedir. Zaman boyutunun 2010 yılından itibaren alınmasının sebebi de ilk olarak AEB'nin temelini kuruluş dönemidir.

Tablo 12: Modelde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
İTHALAT_{ij}	i Ülkesini j Ülkesine Olan İthalat (milyon dolar)	Trade Map
İHRACAT_{ij}	i Ülkesini j Ülkesine Olan İhracat (milyon dolar)	Trade Map
GSYH_i	i Ülkesinin GSYH'sı (cari ABD doları)	The World Bank (WDI)
GSYH_j	j Ülkesinin GSYH'sı (cari ABD doları)	The World Bank (WDI)
NÜFUS_i	i Ülkesinin Toplam Nüfusu	The World Bank (WDI)
NÜFUS_j	j Ülkesinin Toplam Nüfusu	The World Bank (WDI)
MESAFE_{ij}	i ve j Ülkelerinin Başkentleri Arasındaki Uzaklık (km)	Time and Date AS
OS	Ortak Sınır	Kukla Değişken
KRİZ	COVID-2019 krizi	Kukla Değişken

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

3.3.Amprik Bulgular ve Model Tahminleri

Çalışmada iki farklı panel çekim modeli oluşturulmuştur. Birinci modelde ticaret akımları yalnızca ithalat değerleri üzerinden ele alınırken, ikinci modelde yalnızca ihracat üzerinden ele alınmıştır. Bu doğrultuda birinci modelde bağımlı

değişken Avrasya Ekonomik Birliğinin ana partneri olan 13 ülkeye yapılan ithalatı iken, ikinci modelde Avrasya Ekonomik Birliğinin ana partnerine yapılan ihracatı olarak belirlenmiştir.

Panel veri modelleri teknik olarak hata teriminin ele alınış biçimine göre Sabit Etkiler Modeli (SEM) veya Tesadüfi Etkiler Modeli (TEM) olarak iki ana yapıda kurulabilir. Teorik olarak, bireysel etkiler ile modeldeki bağımsız değişkenler arasında bir ilişkinin geçerli olmadığı yapıda Tesadüfi Etkiler Modeli (TEM) geçerli olabileceği, diğer durumda ise Sabit Etkiler Modelinin (SEM) geçerli olabileceği belirtilmiştir (Gujarati, 2003). Buna ek olarak panel yapıyı oluşturan birimlerin yer aldıkları örnek uzaydaki birimlerin tamamından oluşması durumunda da Sabit Etkiler Modelinin (SEM) geçerli olabileceği, örnek uzaydan tesadüfi olarak seçilmesi durumunda ise Tesadüfi Etkiler Modeli (TEM) geçerli olabileceği belirtilebilir.

Panel veri modellerinde Sabit Etkiler Modeli (SEM) ile Tesadüfi Etkiler Modeli (TEM) arasında seçim yapılabilmesine yönelik sıklıkla kullanılan testlerden biri Hausman Testi'dir. Fakat bu çalışmada modelde yer alan mesafe gibi bazı değişkenlerin zamana göre değişmemesi nedeniyle Sabit Etkiler Modeli (SEM) kullanılamamıştır.

Son olarak model seçiminde tesadüfi bireysel etkilerin geçerli olup olmadığı, geçerli değil ise alternatif olarak havuzlanmış regresyon modelinin kullanılması test edilebilir. Bu amaçla geliştirilen Breusch Pagan LM testi ise Tesadüfi Etkiler Modeli panel veri modeli ile Havuzlanmış EKK modeli arasında seçim yapmak amacıyla kullanılabilir.

Bu çalışmada yukarıda belirtildiği üzere Sabit Etkiler Modeli kullanılmadığından, Tesadüfi etkiler Modeli panel veri modeli ile Havuzlanmış EKK modeli arasında seçim yapmak amacıyla Breusch Pagan LM testi kullanılmıştır.

Test sonuçlarına göre Tesadüfi Etkiler Modeli panel veri modeli ile ilerleneceğine karar verilmiştir.

Tablo 13'te AEB ülkelerinin ana partnerleri olan 13 ülkeye olan 2010-2021 yılları arası ithalatının ve ihracatının tahmin sonuçları gösterilmiştir. Başkent olarak

AEB'nin merkezi Moskova olarak seçilmiştir ve ana partnerlerin başkentlerinin Moskova'ya olan mesafeleri tespit edilmiştir.

Tablo 13: AEB ile 13 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Driscoll-Kraay Standart Hata Yaklaşımı				
Değişkenler	Bağımlı Değişken: ITHALAT_{AEB}		Bağımlı Değişken: IHRACAT_{AEB}	
	katsayısı	p-değeri	katsayısı	p-değeri
GSYH_AEB	0.0256	0.06	0.01769	0.00
GSYH	0.0002	0.07	0.00016	0.53
NUFUS_AEB	1707.13	0.52	1230.89	0.12
D_NUFUS	50.51	0.62	1.02	0.58
MESAFE	-134092.00	0.23	-294928.70	0.62
KRİZ	2890000000.00	0.69	1360000000.00	0.70
ORTAK SINIR	2420000000.00	0.10	1130000000.00	0.62
SABİT	-364000000000.00	0.47	-259000000000.00	0.08

Tabloda ITHALAT_{AEB} modeline bakıldığında sadece GSYH_AEB ve GSYH bağımsız değişkenlerin anlamlı olduğu görülmekte. Ancak, çekim modelinin savunduğu ana unsurları olan MESAFE ve NUFUS katsayılarının anlamsız olması, modelin geçerli olmayacağı sonucuna varmaktadır. IHRACAT_{AEB} sadece GSYH_AEB katsayısı anlamlı olmuştur. Sonuç olarak AEB'nin en çok ithalat ve ihracat yaptığı ana partnerleri arasında herhangi bir çekimin olmadığı ortaya çıkmıştır.

AEB en genç ve yeni bir gelişmekte olan örgüt olduğundan dolayı verileri revize edilerek, bazı yıl ve ülkeleri çıkartarak modelleri tekrardan kurulmuş ve aşağıdaki gibi belirtilmiştir.

Tablo 14: AEB ile 13 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Driscoll-Kraay Standart Hata Yaklaşımı				
Değişkenler	Bağımlı Değişken: ITHALAT_{AEB}		Bağımlı Değişken: IHRACAT_{AEB}	
	katsayısı	p-değeri	katsayısı	p-değeri
D_GSYH_AEB	0.05233	0.000	0.025822	0.443
D_GSYH	0.011261	0.153	0.003191	0.443
NUFUS_AEB	-122.0961	0.168	3936.98	0.006
D_NUFUS/NUFUS	223.0804	0.000	10.6163	0.409
MESAFE	57496.33	0.488	- 894326.8	0.443
KRIZ	2.71e+08	0.378	- 5.28e+09	0.093
ORTAK SINIR	1.50e+09	0.187	9.47e+09	0.535
SABİT	2.16e+10	0.177	-6.95e+11	0.005

Tablo 14’de ise AEB’nin 13 ana partneri ülkeleri arasındaki dış ticareti 2015-2021 yılları arasındaki veriler kullanılarak model kurulmuştur. Tabloyu incelediğimde ITHALAT_{AEB} D_GSYH_AEB ve D_NUFUS/NUFUS başka faktörlerin anlamsız sonuca ulaşmış ve MESAFEnin bile işaretinin artı olması çekim modelinin savunduğu – ne kadar mesafe uzak olursa ticareti maliyetin yükseltir, eğer mesafe yakın olursa ticarete maliyeti azaltır görüşünü yitirmekte. IHRACAT_{AEB} modelinde ise sadece NUFUS_AEB anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 15: AEB ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Driscoll-Kraay Standart Hata Yaklaşımı				
Değişkenler	Bağımlı Değişken: ITHALAT_{AEB}		Bağımlı Değişken: IHRACAT_{AEB}	
	katsayısı	p-değeri	katsayısı	p-değeri
GSYH_AEB	0.025654	0.06	0.0199741	0.009
GSYH	0.0002373	0.66	0.0000802	0.069
NUFUS_AEB	1707.13	0.52	4672.13	0.020
D_NUFUS/NUFUS	50.51	0.61	0.84	0.337
MESAFE	-134092.00	0.23	-292154.40	0.066
KRIZ	2890000000.00	0.69	-6.57e+09	0.218
ORTAK SINIR	2420000000.00	0.10	6.55e+09	0.031
SABİT	-364000000000.00	0.46	-8.85e+11	0.018

Tablo 15'teki sonuçlar Ukrayna ve 2010 yılının çıkartılmış, 2011-2021 yıllar arası ve sadece 12 ana partner ülkelere olan $ITHALAT_{AEB}$ ve $IHRACAT_{AEB}$ incelenmiştir. Sonuçlara bakıldığında ithalatta anlamlı olan sadece $GSYH_{AEB}$, ticareti etkileyen önemli faktörlerin $MESAFE$, $NUFUS_{AEB}$, $GSYH$ ve $KRIZ$, $ORTAK SINIR$ ların anlamsız çıkmıştır. Model genel olarak anlamsız ve geçersizdir. İthalatta çekim modelinin geçersizlik sonucuna ulaşılmıştır.

Birliğin $IHRACAT_{AEB}$ modelinde bakılırsa, bir önceki modeller göre çekim modelin beklentilerine yakınlığı görülmekte. Ama yine de önemli olan faktörlerin önem düzeylerinden büyük olduğu için bu model kullanılmayacaktır.

Yukarıdaki tahmin sonuçları geçersiz olduğundan dolayı, AEB'nin ana partner ülkelerinin arasındaki dış ticareti 2011-2021 yıllar veri setini alarak, Hindistan ve $KRIZ$ değişkeninin önemli olmadığı karar verilerek model dışına bırakılmıştır. İkili dış ticaret akımlarında en son sırada Hindistan olduğu için model dışı bırakılmıştır. Dünya çapında ekonomiyi etkileyen COVID-2019 salgını $KRIZ$ kukla değişkeni olarak modele dahil edilmilmiştir. Ancak model tahminlerine bakıldığında ve veri setleri incelendiğinde önemli bir etkisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Böylece, AEB'nin 2011-2021 yıllar arasındaki veri seti ve 12 ülkelere olan ikili ticari ilişkileri hem Driscoll-Kraay Standart Hata Yaklaşımı ve Robust Tahmin Yöntemi ile karşılaştırılarak tahmin edilmiş ve tablo 16 ve 17'de sonuçlar belirtilmiştir.

Tablo 16: AEB ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

	Driscoll-Kraay Standart Hata Yaklaşımı		Robust Tahmin Yöntemi	
Değişkenler	Bağımlı Değişken: D_ITHALAT_{AEB}		Bağımlı Değişken: D_ITHALAT_{AEB}	
	Katsayısı	p - değeri	Katsayısı	p - değeri
$GSYH_{AEB}$	0.02613	0.073	0.0261307	0.000
$GSYH$	0.00018	0.218	0.0001879	0.152
$NUFUS_{AEB}$	3396.83	0.198	3396.83	0.000
D_NUFUS	129.7118	0.443	129.7118	0.009
$MESAFE$	- 65314.31	0.547	- 65614.31	0.680
$ORTAK SINIR$	2.33e+09	0.190	2.33e+09	0.248
$SABİT$	-71e+11	0.185	-6.71e+11	0.000

Tablo 16’da: Driscoll-Kraay ve Robust tahmin yöntemlerini ile tahmin edilen katsayıları karşılaştırdığımızda, katsayıların anlamlılıkları farklılıkları göstermiştir. Robust tahmincisi Driscoll-Kraay yöntemine göre $D_ITHALAT_{AEB}$ katsayıların GSYH_AEB, NUFUS_AEB, D_NUFUS, SABİT anlamlı, ancak önemli faktörlerden olan partner ülkelerin GSYH, MESAFE, ORTAK SINIR anlamsız sonuca ulaşmıştır. ORTAK SINIR kukla değişkeni ortak sınır olan ülkeler arasında daha çok ticaret yapılması beklenmektedir, fakat iki tahmin yönteminde de anlamsız çıkmıştır.

Tablo 17: AEB ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

	Driscoll Kraay Standart Hata Yaklaşımı		Robust Tahmin Yöntemi	
Değişkenler	Bağımlı Değişken: $D_IHRACAT_{AEB}$		Bağımlı Değişken: $D_IHRACAT_{AEB}$	
	Katsayısı	p - değeri	Katsayısı	p - değeri
GSYH_AEB	0.0182122	0.012	0.0182122	0.000
GSYH	0.0000157	0.786	0.0000157	0.748
NUFUS_AEB	3508.94	0.013	3508.94	0.000
NUFUS	6.006293	0.019	6.006293	0.000
MESAFE	- 304850.2	0.055	- 304850.2	0.005
ORTAK SINIR	- 1.59e+09	0.080	- 1.59e+09	0.001
SABİT	- 6.73e+11	0.013	- 6.73e+11	0.000

Tablo 17’de: Driscoll-Kraay ve Robust tahmin yöntemlerini ile tahmin edilen katsayıları karşılaştırdığımızda, katsayıların anlamlılıkları farklılıkları göstermiştir. Robust tahmincisi Driscoll-Kraay yöntemine göre $D_IHRACAT_{AEB}$ katsayıların GSYH_AEB, NUFUS_AEB, D_NUFUS, MESAFE, ORTAK SINIR, SABİT anlamlı, ancak önemli faktörlerden biri olan partner ülkelerin GSYH anlamsız sonuca ulaşmıştır. GSYH, bir ülke ekonomisinin büyüklüğünün göstergesidir. Dış ticaret açısından bakıldığında, GSYH ihracatçı ülkenin üretim kapasitesini gösterirken, ithalatçı ülkenin satın alma gücünü gösterir. İthalatçı ülkenin satın alma gücünün belirleyicisi olduğu için ithalatçı konumunda bulunan ülkenin GSYH’deki artış ithalatını da arttırır. Bundan dolayı hem ihracatçı ülkenin hem de ithalatçı

ülkenin GSYH'ndaki artış ticaret akımlarını pozitif etkiler (Pöyhönen, 1964: 78-91). İkili ticari ilişkilerde ve özellikle ihracatta GSYH anlamsız çıkması ve model dışına bırakmak sağlıklı bir sonuca varılmayacaktır. ORTAK SINIR kukla değişkeni anlamlı çıkmıştır ve ortak sınır olan ülkeler arasında daha çok ticaret yapılması beklenmekteyken, tahmin sonucunda negatif işaretli çıkmıştır.

2010 Gümrük Birliği ve 2012 Ortak Ekonomik Alanı'na dayanan, 1 Ocak 2015'ten bu yana, dünyanın jeopolitik haritası üzerinde Avrasya Ekonomik Birliği yeni bir entegrasyon örgütü olarak ortaya çıkmıştır. İlk imzalar Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan ülkeleri arasında imzalanmıştır. Bu üç ülkenin üretim olarak Kırgızistan ve Ermenistan ülkelerine göre daha da güçlü olduğundan dolayı, bu ülkelerin birliğinde yola çıkarak bir model tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları 18 ve 19 tablolarda belirtilmiştir.

Tablo 18: AEB (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan) ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

	Driscoll-Kraay Standart Hata Yaklaşımı		Robust Tahmin Yöntemi	
Değişkenler	Bağımlı Değişken: D_ITHALAT_{AEB}		Bağımlı Değişken: D_ITHALAT_{AEB}	
	Katsayısı	p - değeri		Katsayısı
GSYH_AEB	0.0251842	0.078	0.0251842	0.000
GSYH	0.0002002	0.212	0.0002002	0.134
NUFUS_AEB	3917.85	0.220	3917.85	0.000
D_NUFUS	130.8778	0.467	130.8778	0.008
MESAFE	- 85394.35	0.460	- 85394.35	0.595
ORTAK SINIR	2.29e+09	0.202	2.29e+09	0.249
SABİT	-7.27e+11	0.207	-7.27e+11	0.000

Tablo 19: AEB (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan) ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki Ticaret için Tesadüfi Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

	Driscoll Kraay Standart Hata Yaklaşımı		Robust Tahmin Yöntemi	
Değişkenler	Bağımlı Değişken: D_IHRACAT_{AEB}		Bağımlı Değişken: D_IHRACAT_{AEB}	
	Katsayısı	p-değeri	Katsayısı	p-değeri
GSYH_AEB	0.0176653	0.014	0.0176653	0.000
GSYH	- 7.71 e-06	0.891	- 7.71 e-06	0.882
NUFUS_AEB	4271.156	0.016	4271.156	0.000
NUFUS	5.9558	0.019	5.9558	0.000
MESAFE	- 314304.9	0.052	- 314304.9	0.005
ORTAK SINIR	- 1.58e+09	0.081	- 1.58e+09	0.002
SABİT	- 7.70 e+11	0.015	- 7.70 e+11	0.000

Tablo 18 ve 19’da AEB (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan) ile 12 Ana Partner Ülkeleri Arasındaki İkili Ticareti Driscoll-Kraay ve Robust tahmin yöntemleri kullanılarak tahmin edilmiştir. Aynı şekilde Robust Tahmin Yöntemi ile tahmin edilen katsayılar D_IHRACAT_{AEB} katsayıların GSYH_AEB, NUFUS_AEB, D_NUFUS, MESAFE, ORTAK SINIR, SABİT anlamlı, ancak önemli faktörlerden biri olan partner ülkelerin GSYH anlamsız sonuca ulaşmıştır. Eğer GSYH anlamlı çıkmış olsa bile Avrasya Ekonomik Birliğinin bir örgüt olarak ve üçüncü partner ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin savunan bir model olmayacaktır.

SONUÇ

Çekim modeli, ülkeler arasında gerçekleşen ticaretin, sermaye, yatırım ve göç hareketlerinin ve diğer birçok sosyal unsurun açıklanması için uygulanabildiği gibi çok karşılıklı ticari akımlarda uygulanmaktadır. Ayrıca son yıllarda popülerliği artan ve yararlı bir model olarak kullanılmaktadır. Bu modelin özellikle ticari akımların incelenmesinde öneminin artmasının nedeni ilk olarak kullanılan verilerin kolay ulaşılması, güvenilir sonucu vermesi ve teorik varsayımlarının yazarlar tarafından kapsamlı tartışmaların ve geliştirilmiş olmasıdır.

Bu modelin ticaretteki temel düşüncesi, ticari partnerlerin milli gelirin artmasıyla beraber ülkelerin ticari noktaları arasındaki mesafenin kısalmasıyla, ticaretin artışına yol açılmasıdır. Bununla beraber nüfus değişkeni ülkenin piyasa büyüklüğün temsil etmektedir. Milli gelirin artması, ticarete olumlu etkide bulunur. Nüfus büyüklüğü ise bazen negatif, bazen de pozitif işaretleri ile ticaret akışlarını etkiler. Mesafe değişkeninin iki ülke arasındaki uzaklık ticareti olumsuz etkiler. Taşıma maliyetleri mesafe değişkenin temsil edilmesidir. İki ülke arasında mesafe arttıkça, maliyet artar. Çekim modellerinde gelir, mesafe ve nüfus gibi temel değişkenlerin yanında çift taraflı ticareti kolaylaştıran faktörler olarak kukla değişkenler, ortak dil, ortak sınır, gümrük birlikleri de eklenebilmektedir.

Çekim modelleri, genellikle yatay kesit veriyle tahmin edilen çekim modeli-yatay kesit tahminde temsil edilmeyen bir yıl seçme riski vardır ve ülkeye ayrıntılı bireysel etkilerin gözlemlenmesi mümkün değildir. Bundan dolayı, son yıllardaki çalışmalarda panel veri kullanımı artmıştır. Çünkü panel veri, gözlemlenmeyen bireysel etkileri izlemeye imkân verir ve temsil edilmeyen bir yıl seçme riskini önlemektedir.

Bu çalışmada AEB'nin en çok ticaret gerçekleştiren 13 ülke ile yaptığı dış ticareti çekim modeli çerçevesinde incelenmiştir. AEB'nin bu ülkelerle olan dış ticaret hacminin 2010-2021 yılları arasındaki seyri çekim modeline göre panel regresyon tekniği ile tahmin edilmiştir. Çalışmada tesadüfî etkiler modeli tercih edilmiştir. Mesafe değişkeni açıklayıcı değişken olarak modele katılacak ve zamana

göre sabit olduğu için tesadüfî etkiler modeli seçilmiştir. Tesadüfî etkiler modelinin varsayımına göre, sabit terim katsayılarının yatay kesit birimlerine bağlı olarak dağılmadan, rassal olarak dağıldığı kabul edilmektedir (Tatoğlu, 2013: 104).

Tahmin sonuçlarına göre teoriye uygun şekilde dış ticaret (ithalat ve ihracat) hacmi bağımlı değişkenler ve ülkelerin GSYH, nüfus hacimleri, ülkeler arası mesafe bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Ayrıca çalışmada, dünya çapında ekonomiyi etkileyen COVID-2019 salgını ve ortak sınırı ifade eden kukla değişkenlere de yer verilmiştir.

Genel olarak gümrük birliklerinin dış ticareti incelendiğinde çekim modeli ihracat üzerinde daha da etkili olduğu görülmektedir. Çalışmada yedi model tahmin edilerek sonuçları karşılaştırılmıştır. Literatür araştırmalarına göre çekim model genelde ihracat üzerinde yapılan analizlerde teori ile örtüşmektedir, çalışma sonucunda da görüldüğü gibi tahmin edilen ihracatı etkileyen modellerinde katsayıların belli bir kısmı anlamlı çıktığı görülmektedir. Fakat sağlıklı bir sonuca ulaşmak için türlü modeller kurulmuştur.

AEB'nin GSYH_AEB değişkeninin tahmin katsayı işreti pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir ve çekim modelin teorisiyle örtüşmektedir, başka bir değişle, ülkelerin ekonomik büyüklüklerinde meydana gelebilecek artış ülkelerin ticaret akımlarını arttırmaktadır. Ancak önemli faktörlerden biri olan partner ülkelerin GSYH anlamsız sonuca ulaşmıştır. GSYH, bir ülke ekonomisinin büyüklüğünün göstergesidir. Dış ticaret açısından bakıldığında, GSYH ihracatçı ülkenin üretim kapasitesini gösterirken, ithalatçı ülkenin satın alma gücünü gösterir. İthalatçı ülkenin satın alma gücünün belirleyicisi olduğu için ithalatçı konumda bulunan ülkenin GSYH'deki artış ithalatını da artırır. Bundan dolayı hem ihracatçı ülkenin hem de ithalatçı ülkenin GSYH'ndaki artış ticaret akımlarını pozitif etkiler (Pöyhönen, 1964: 78-91). İkili ticari ilişkilerde ve özellikle ihracatta GSYH anlamsız çıkması ve model dışına bırakmak sağlıklı bir sonuca varılmayacaktır.

Ülkelerin nüfus büyüklüklerinin ve mesafenin ticaret akımları üzerinde etkisine bakıldığında ise nüfus artışlarının ticaret akımlarını arttırdığı söylenebilir.

Tahhmin sonuçlarında, çekim modelinin teoriyle katsayılarının işaretleri örtüşmüş ve AEB'nin ihracatı üzerinde etkisi var sonuca ulaşmıştır. Nüfus genellikle çekim modellerinde ülke büyüklüğünü göstermek için kullanılır. Daha büyük nüfuslu ülkelerin daha fazla doğal kaynakla donatıldığı varsayılır. Mesafe değişkeni, çift taraflı ticaret akışlarında taşıma maliyetlerini yansıtır. Ticari partnerler arasındaki mesafeler arttıkça taşıma maliyetleri de artar ve olumsuz etkilemektedir.

Nüfus pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Mesafe de anlamlı ve negatif katsayı işaretiyle beklendiği gibi teoriye uygun düşmektedir.

İncelemede kullanılan bir sonraki kukla değişken “ORTAK SINIR” katsayı işareti pozitif işarete sahip olmuş ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Ortak sınır olan ülkeler arasında daha çok ticaret yapılması beklenmektedir.

16 tabloda tahmin edilen modelde ana partner ülkelerin GSYH dışındaki değişkenler her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı olup ve çekim modeli varsayımlarına örtüşüyor olsa bile katsayıların birliğin ihracatı üzerindeki etkileri sınırdan görülmektedir. Analiz sonuçlarında AEB ülkelerinin ticaretinin gerçekleştirdikleri dış ticaretin çekim modeliyle öngörülen potansiyel seviyenin altında olduğu gözlemlenmiştir. Tahmin edilen modellere dayanarak çekim modelinin AEB ülkelerinin dış ticaretini açıklamakta yetersiz olduğu düşünülebilir. Çekim modelinin birlik ülkeleri için yetersiz kalmasının olası sebeplerin ekspertlerin araştırmaları, yorumları ve tartışmalarına, bununla beraber gözlemci ve batı ülkelerin eleştirilerine göre aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

SSCB'nin dağılması yaklaşık 30 yıllık bir süreyi kapsamakta ve üye ülkelerin ekonomisini, ikili ticaret ilişkilerini iyileştirmek amacı ile kendi aralarında ekonomik blok kurmuşlardır. Bu ülkelerin içinde en genç ve gelişmekte olan yeni bir örgüt Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri Avrupa Birliği ülkeleriyle kıyaslanmaması gerekmektedir. Dünyada Rusya Federasyonu hem ekonomik hem de jeopolitik güce sahip olsa bile, kendi pazarını büyütmek amaçla kurulan ekonomik birlik içinde de öncülük göstermekte ve birliğin üye ülkelerinde üretim olmaması, hammadde kaynağı olarak görülmesi, denize açık olmaması ve ulaşımın zor olması da ihracatı etkileyen unsurları olarak belirtilebilir ve bundan dolayı birlik üzerine katkı sağlama payı çok

düşük olduğu görülmektedir. Avrasya Ekonomik Komisyonu tarafından düzenlenen uzun dönem proje ve planlamaların gerçekleştirebilirse eğer Avrasya bölgesinde güçlü bir ekonomik bir örgüt olarak tanımlanabilir.

Avrasya Ekonomik Birliği, uluslararası tüzel kişiliğe sahip uluslararası bölgesel ekonomik entegrasyon örgütüdür. AEB'nin üçüncü ülkeler arasındaki ilişkiler ile ilgili düzenleyici ve yasal çerçeve geliştirilmiştir. Bu anlaşma²⁹ «Avrasya Ekonomik Birliği'nin üçüncü devletlerle, uluslararası kuruluşlarla veya uluslararası entegrasyon birlikleriyle uluslararası antlaşmalara ilişkin» (2018) yasal ilişkilerin düzenleyen ana belgedir. 2020 yılında, "Avrasya Ekonomik Birliği'nin 2021 yılı için uluslararası faaliyetlerinin temel yönleri hakkında» Avrasya Yüksek Ekonomik Konseyi tarafından konuyla ilgili ilgili bir kararlar alınmıştır.

“2024 yılına kadar Rusya Federasyonu Hükümetinin Faaliyetlerine İlişkin Kılavuz” hükümlerine uygun olarak, AEB ile üçüncü ülkeler arasında karşılıklı yarara dayalı ilişkilerin kurulması ve onlarla serbest ticaret anlaşmaları yapılması gibi bir faaliyet bulunmaktadır. Açıktır ki, Rusya Federasyonu Avrasya entegrasyonunun ana motorudur ve uluslararası iş birliği konularındaki desteği Birlik için son derece önemli olduğu açık görülmektedir. Bütün bunlar ne AEB'nin ne de Rusya Federasyonu'nun uluslararası gerginlik ve engellerle savaşaacağını, aksine bunu mümkün olan her şekilde azaltmaya çalıştıklarını gösteriyor.³⁰ AEB uluslararası arenada aktiftir ve kendi ekonomik gücünü dünya çapında gösterilebileceği savunulmaktadır.

Fakat bu savunmalara rağmen bazı araştırmacılara ve gözlemcilere göre gümrük birliğin hem üye ülkeleri hem de üçüncü partner ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerinin yeterince doğru bir politika izlenmediği ve düzeltmelerin yapılmasının gerektiği dile getirilmektedir.

²⁹ «Avrasya Ekonomik Birliği'nin üçüncü devletler, uluslararası kuruluşlar veya uluslararası entegrasyon dernekleri ile yaptığı uluslararası anlaşmalar hakkında» **Sözleşme**, Kanun. 2018., (Çevrimiçi) <http://docs.cntd.ru/document/550970067> 6 Kasım.2020

³⁰ “EAES rasshirayet mejdunarodnye sotrudnichestvo: napravlenia – Latinskaya Amerike”, Berezina E. K.*, Toropygin A. V., **Makale**, 2021, (Çevrimiçi) <https://www.acjournal.ru/jour/article/viewFile/1663/1391> 25 Ekim 2022

Gümrük birliği demek ekonomik bir güçtür. Onunla beraber dış güçlere karşı durabilmek ve ticari olarak birlik dışındaki partner ülkeler arasında ticari ilişki için şart düzenlemektir. Ancak bu her zaman her yerde olumlu sonuç olacağı söz konusu değildir. Çekim modeli ile ticari ilişkilerin çekim yasasına örtüşür mü ya da çekim yasası geçerli değil mi araştırılabilmektedir. Literatür taramada ikili ticari ilişkilerde çekim modeli genel olarak geçerli, fakat gümrük birlikleri üzerinde her zaman geçerli olmadığı sonucuna varan çalışmalar da yok sayılmaz.

2015 yılında Kutluk Kağan Sümer «AB Sürecinde Dış Ticaret Modelleme Tekniklerine Ekonometrik Yaklaşımlar» çalışmasında AB -15 ve AB -27 ülkelerinin ihracat ve ithalatı incelemiştir. Bu çalışmada AB -27'deki Avrupa Birliği çekim etkisinin azaldığını, bununla birlikte AB – 15 çekiminin az olan Türkiye'nin AB -27 ile birlikte düşük GSYHlarla, fakat yakın mesafeli olan sonradan 12 ülke sayesinde çekimin arttığını ifade etmiştir.

Bu modellerdeki benzer savımızı doğrular niteliktedir.

XXIII Yasinsk Uluslararası Bilimsel Konferansında Alexander Daniltsev «Önce Gümrük Birliği'nin ve daha sonra AEB'nin kurulması, ticaretin gelişimindeki olumsuz dinamikleri hem niteliksel hem de niceliksel olarak değiştirmeye yol açtığını» kaydetmektedir. 2017'den bu yana katma değer zincirleri, üye ülkelerin üçüncü ülkelerle değil, kendi aralarında etkileşimlerine yöneldiğini.³¹ İş birliği ve entegrasyon uzmanlaşması gibi fenomenlerin dinamiklerini gösteren endekslerin yanı sıra karşılıklı ticaret hacminin dinamiklerini analiz etmek için kullanılan endeksleri sunan makalesinde kendi görüşünü belirtmektedir.

Ginoyan ve Tkachenko'nun 2022 yılında yazılan makalesinde dış ticaretin Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB) gelişimi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın önemi, AEB ülkelerinin entegrasyon süreçlerinde dış ticaretin rolü ile bağlantılıdır. Çalışmanın amacı, AEB ülkelerinin dış ticaret politikalarındaki değişikliklerin dış ticaretlerinin büyümesine olası katkılarını ortaya çıkarmak için

³¹ Интеграция в торговлю в ЕАЭС: ситуация стабилизируется, но требуется более активная политика. (Çevrimiçi) <https://daily.hse.ru/post/373> 26 Ekim 2022

değiştirilmiş bir uluslararası ticaret yerçekimi modeline dayanmaktadır. Model tahmini Poisson regresyonunun yöntemi kullanılmıştır. Dünya Gsyih'sının %95'ini ve uluslararası ticaret akışlarının %85'ini kapsayan 97 ülkeden elde edilen verileri kapsayan yerçekimi modelinin sonuçlarına dayanarak, AEB ülkelerinin dış ticaret politikalarındaki olası değişikliklerin (ülke yönlerinin yeniden yönlendirilmesi de dahil olmak üzere) dış ticaret cirolarının büyümesine potansiyel katkılarını belirlemişlerdir. Yazarlar, AEB ülkelerinin ana ortaklarla ticarete dış ticaret potansiyelinin niceliksel bir değerlendirmesini yapmaktadır. Belarus'un dış ticaret hacmi üzerindeki etkisinin DTÖ'ye olası üyeliğinin değerlendirilmesi gerçekleştirildi ve bu da hacmi % 11,4 oranında artırabildiğini belirtmişlerdir. AEB ülkelerinin 40 önde gelen ticaret ortağı ile ticaret potansiyelinin modellenmesine özel önem verilmektedir. Bu ülkelerin dış ticaretinin analizi, yön yapısında belirgin bir değişiklik olmadığını ve dış ticaret cirosunun yetersiz bir hızla artmaya devam ettiğini göstermektedir. Simülasyondan elde edilen sonuçlar, AEB ülkelerinin ABD, BAE, Singapur, İsveç, Malezya, İspanya ve Brezilya ile önemli bir ticaret potansiyeline sahip olduğu sonucuna varmıştır ve bu ülkelerle gerçek ticaret hacmi potansiyelin % 50'sinden daha azdır. Bu potansiyelin gerçekleştirilmesi, çalışmalarda gösterildiği gibi, AEB ülkelerinin dış ekonomik yöneliminde önemli değişiklikler ve dış ticaret politikasının değiştirilmesini gerektirmektedir.³²

2012 yılında ABD Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Hillary Clinton AEB'nin SSCB'nin Gümrük Birliği kisvesi altında ve gelecekte-ekonomik olarak reenkarnasyonu şöyle açıklamıştır: “Hedefin ne olduğunu biliyoruz ve onu yavaşlatmak veya önlemek için etkili yollar geliştirmek için çalışıyoruz” demiştir. Fakat birlik bu Rusya Fedearasyonu değil Kazakistan Cumhurbaşkanı tarafından ilk 1994 yılında «Avrasya Devletler Birliği Oluşumu Projesi'ni» önermiştir, ancak Nazarbayev'in önerisi, söz konusu dönemde yeterli ilgiyi görmemiştir ve 2015 yılında bu proje gerçekleşmiştir. AEB, SSCB'den planlı bir ekonomi değil, yalnızca bağımsız, egemen devletler içermesi ve bir piyasa ekonomisi ilkelerine dayanması

³² EAEU Countries Foreign Trade Policy: Results of Simulation Modeling. Finance: Theory and Practice. Ginoyan A.B., Tkachenko A.A., 2022 ; 26(2):175-189, (Çevrimiçi) <https://doi.org/10.26794/2587-5671-2022-26-2-175-189> 5 Ekim 2022

bakımından farklıdır. Sovyet sonrası ülkeler, Batı dünyasının tehdit olarak algıladığı komünist ideolojiyi birleştirmiyor. Bu nedenle, ekonomik entegrasyon birliğini Soğuk Savaş'taki yenilginin intikamı olarak sunmaya çalışmak, küresel rekabet mücadelesinin bir parçası olarak retorikten başka bir şey değildir.³³ şeklinde açıklama yapmıştır.

AEB, NATO'nun bir düşmanıdır: Böyle bir varsayımın saçmalığına rağmen, Batı ülkelerinde Avrasya Ekonomik Birliği askeri bir ittifak olarak algılanıyor. Diğer şeylerin yanı sıra, AEB'nin Varşova Paktı'nın çalışmalarını sürdürdüğü ve bu nedenle Rusya'nın Doğu Avrupa'da askeri nüfuzunu yeniden sağlamaya çalıştığı ileri sürülmektedir.

Bununla birlikte Moskova AEB için her şeye karar verir eleştirisi de ortaya çıkmıştır. Buna argüman olarak AEB'nin Çin İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Projesi ile eşleştirilmesi — Çin ile ortak bir bildiri sadece Rusya tarafından imzalanmıştır. Bu eleştiriye cevap olarak Çin ile entegrasyon, AEB'ye üye tüm ülkeler için faydalıdır, çünkü yeni İpek Yolu, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Beyaz Rusya topraklarından Batı Avrupa ülkelerine geçecek ulaşım koridorlarının oluşturulmasını öngörmektedir.

AEB projesi, büyük güç tarafından ve onun menfaatlerini koruyacak bir şekilde geliştirildiğinden dolayı bölgesel ve küresel oyuncular bir araya getirip işbirliğine teşvik edici bir pratik çerçeve sunamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Rusya, Orta Asya'yı kendine entegre etmeye çalışırken asimetrik bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim bu süreçte Rusya'nın bölgenin beklentilerini ikinci planda tutarak kendi beklentilerini ön plana çıkardığı tespit edilmiştir.³⁴

Sonuç olarak, teknolojinin geliştiği 21 yüz yılda, birlikler arası rekabet ve eleştirmelerin olması normal bir görüntü. Gerçek şu ki, dünyadaki hiçbir ülke diğer devletlerle etkileşime girmeden gelişemez. Dünyada 50'den fazla çok taraflı

³³“Razrushaem mify: Top-7 tipichnyh zabluzhdeniy o EAES.”, (Çevrimiçi) <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/razrushaem-mify-top-7-tipichnykh-zabluzhdeniy-o-eaes/> 21 Ekim 2022

³⁴ “Orta Asya Ülkelerinin Avrasya Ekonomik Birliği Projesine Yaklaşımı”, **Makale**, Otabek Omonkulov, 2018 Ekim

ekonomik entegrasyon birliği söz konusudur. Entegrasyon küresel bir trenddir. Birden fazla ekonomik bağla birleşmiş ülkeler, ortak tarih, yakın kültürel gelenekler arasında bölgesel entegrasyon bir zorunluluktur. Yukarıdaki belirtilen sonuçlara göre AEB ülkelerinin üçüncü ülkeler ile olan ikili ticaretinin gelişmesi ve söz konusu olan birliğin üye ülkelerinin ekonomik olarak büyümesi için her üye ülkeye özgü gelişme stratejilerin yeniden belirlenmesi ve uygulanması gerekmektedir. Üye ülkelerin ağırlıklı olarak ekonomik yapısı doğal kaynaklardan oluşmaktadır. Bu problemin çözülmesi için üye ülkelerinin yalnızca hammadde kaynağı olarak görülmemesi ve tek ürüne bağıllılığının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bununla birlikte doğrudan yatırımların yapılması, inşaat, turizm, tekstil gibi potansiyeli olan sektörlerin geliştirilmesi, ticari dış politikaların iyice incelenmesi ve ticaret yapısının tekrardan kurulması gerekmektedir. Bunun yanında önemli unsur ulusal çıkarları değil birliğin çıkarların öncelik veren Avrasya Ekonomik Komisyonu'nun ekibi çok profesyonel eksperlerden oluşmakta ve ulusal liderlere bağımlı olmaksızın işlemlerini yürütebilmesi ekonominin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağır, Osman: "Avrupa Birliği ve Arasya Ekonomik Birliği Kuruluş Süreçlerinin Karşılaştırılması", **Makale** 2016, s: 103-108
- Ağır, Ömer:
- Akgül, Fatih: **Rusya ve Türkiye’de Avrasyacılık, İQ Kültür Sanat** Yay., İstanbul, 2009.
- Akkoyunlu, Arzu S.: "Yeni Dış Ticaret Teorileri " , **Makale**, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 7, 1996, s. 21.
- Andronova, İna: "Yevraziyskiy Ekonomicheskiy Soyuz: Potentsial i Ogranicheniya Dlya Regional'nogo i Global'nogo Liderstva", **Vestnik Mezhdunarodnykh Organizatsiy**, 2016, s. 7-23
- Avarasya Ekonomik Birliğinin Resmi Sitesi: AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, "Ob osnovnykh sotsial'no-ekonomicheskikh pokazatelyakh Yevraziyskogo ekonomicheskogo soyuza", **AEB Komisyonu**, Moskova, 2020.
- AEB Komisyonu'n Resmi Sitesi: **Avrasya Ekonomik Komisyonu Raporu** 11.12.2020, (Çevrimiçi) <http://eec.eaeunion.org/> ,
- AEB Komisyonu'n Resmi Sitesi: “Avrasya Ekonomik Komisyonu ve Küba, EAEU'ya gözlemci devlet olarak önümüzdeki üç yıl için iş birliği planları oluşturuyor”, **Bağımsız Devletler Topluluğu- internet portalı** ,17 Aralık 2020, (Çevrimiçi) <http://www.eurasiancommission.org> , 24 Ekim 2021

- Avarasya Ekonomik Birliğinin Resmi Sitesi: (Çevrimiçi) <http://www.eaeunion.org/> ,
(Çevrimiçi) <http://www.eurasiancommission.org/>.
- Akimkanov, Ruslanbek: "Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerinde Birincil Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İbirliği" , **Yüksek Lisans Tezi**, Kayseri 2019
- Baatvyrbekov, Askhad: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Türkiye Ekonomik İlişkilerinin Mevcut Durumu ve Geleceği", **Yüksek Lisans Tezi**, Eskişehir 2015
- Babiç, İgor Y.: "Razvitie vneshney trgovli stran eaes v sovremennyh usloviyah", **Bilimsel elektronik kütüphanesi**
"CyberLeninka", 2016, (Çevrimiçi)
<https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-vneshney-torgovli-stran-eaes-v-sovremennyh-usloviyah/viewer>
- Bayraktutan, Yusuf: "Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri. " **C.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2003, s. 175-186.
- Berezina, Elizaveta:
Toropygin, Andrey: "EAES rasshirayet mejdunarodnye sotrudnichestvo: napravlenia – Latinskaya Amerik" , **Makale**, 2021, (Çevrimiçi),
<https://www.acjournal.ru/jour/article/viewFile/1663/1391> 25 Ekim 2022
- Daily İnternet gazetesi: "İntegracia i trgovlya v EAES: situacia stabilnaya, no trebuetsia bolee aktivnaya politika. ", 14 Nisan 2022, (Çevrimiçi), <https://daily.hse.ru/post/373> , 26 Ekim.2022

- De Kort, Joop: Dragneva, Rilka: Russia's role in fostering the CIS trade regime. MPRA **Paper** No. 21291, 2006.
- Denizci, Güldesen: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler ile Türkiye'nin Dış Ticaretinin Karşılaştırmalı Analizi", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi** Mart 2019, 7.sayı, s. 414-431.
- Marangoz, Mehmet:
- Demiröz, Dünder M.: "Uluslararası İktisat Teorisi ve Politikası" Ders notu niteliğindedir.
- Di Mauro, Francesca: "The Impact of Economic Integration on FDI and Exports: A Gravity Approach", **Article 2000**, CEPS Working Document No:156
- Doğan, Burtan: "Türkiye'nin Orta Asya Ülkeleri ile Ticaretinin Panel Çekim Modeli İle Analizi ", **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Makalesi**, 2016
- Tunç, Özörnek:
- Driscoll, John C.: "Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data" **Review of Economics and Statistics**, 1998, s. 549-560.
- Kraay Aart C.:
- Dura, Cihan: "Yeni Dış Ticaret Teorileri: Genel Bir Bakış.", Makalesi, **E.Ü. İktisadi ve İdare Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 16, 2000, s.1-16
- Dura, Cihan: "Avrupa Birliği Gümrük Birliği ve Türkiye", 2.Baskı,

- Atik, Hayriye: Ankara 2003.
- Dünya Bankası Resmi Sitesi (Çevrimiçi) <https://data.worldbank.org/>
- Elborgh-Woytek, Katrin: "Of openness and distance: trade developments in the Commonwealth of Independent States, 1993-2002", Washington, D.C.: IMF, 2003
- Endoh, Masahiro: "Trade Creation and Trade Diversion in the EEC, the LAFTA and the CMEA: 1960–1994", **Applied Economics**, 31, 1999, ss. 207–216.,
- Genç, Murat Can: "Karadeniz Ekonomik İş birliği Bölgesinde Ticaret Akımlarının Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı.", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi** 2011, Cilt: 25, Sayı: 2.
- Artan, Seyfettin: Berber, Metin: "EAEU Countries Foreign Trade Policy: Results of Simulation Modeling. Finance: Theory and Practice". **Makale**, Sayfa 175-189. 26 Şubat 2022, Çevrimiçi, <https://doi.org/10.26794/2587-5671-2022-26-2-175-189> , 25 Ekim 2022
- Ginoyan A. B.: Tkachenko A. A: "Avrasya Ülkelerinin Dış Ticaretlerinin Çekim Modeli Çerçevesinde Analizi", **Doktora Tezi**, Ankara 2014
- Golovka, Anna: "The Asian Crisis and Australia-East Asia Trade Flows: A Modified Gravity Approach", **Discussion Paper**, Melbourne 2000.

İCG (International Uluslararası Küresel Navigasyon Uydu Sistemleri
Committee on Global Komitesi (ICG): **Yıllık Toplantı**, Sochi, Russian
Navigation Satellite Federation, 7 – 11 November 2016.
Systems): <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/icg/meetings/ICG-2016.html> , 14 Kasım 2021

İncekara, Rahmi: “Avrasya Ekonomik Birliği ve Politik Ekonomik
İncekara, Beyhan: Etkileri”, **Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 3(1) 2015, s:111-129

Iosifovich, Mihkail: “Evraziyskiy ekonomiçeskiy soyuz: istoria,
Ivanovich, Valeriy: osobennosti, perspektivy”, **Makale**, Moskva 2015, s. 33-37.

Kara, Nuray: “Avrasya Birliği Projesi ve Türkiye için Alternatif Bir
Entegrasyon Olabilirliği”, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2019.

Karagöz, Kadir: “Türkiye’nin Asya-Pasifik Ülkeleri ile Ticaret
Saray, M Ozan: Potansiyeli: Panel Yerçekimi Modelinden Kanıtlar”,
Dergipark, **Makale** 2010, cilt – 36, sayı – 1, s.19-26.

Karluk, Rıdvan: **Uluslararası Ekonomi Teori-Politika**, Beta Yayınları, İstanbul 2009.

Kamlaytong, Adul: “Opyt Integratsionnogo Protsessa Gosudarstv Yugo-Vostoçnoy Azii Do Soobşestvo ASEAN”, Politeks, Şubat, 2014, s. 177-189.

Keleş, Suğun Şıvga: “Avrasya Ekonomik Birliği”, İzmir Ticaret Odası, **Çalıştay** 2018.

- Köse, Zeynep: “COVID-19’UN Küresel Ekonomiye Etkileri”,
“COVID-19 Pandemisinde Yönetim ve Ekonomi”
Makale, 2020, s.43 – 67.
- Kurmanalieva, Elvira: “Empirical analysis of Kyrgyz trade patterns. “,
Eurasian Journal of Business and Economics, **Paper**,
1(1), 83-97, 2008.
- Kurt, Gökhan: “2001 Ekonomik Krizi Sonrasında Türk Dış
Ticaretinin İncelenmesi. “, **Yayınlanmamış Yüksek
Lisans Tezi**, Bilecik 2011
- Libman, Aleksander: “İntegratsiya snizu” V tsentralnoy Azii, **Article**, (2),
2009, s. 6-26.
- Habibulloev, Umorjan: “Ekonomik Entegrasyon Teorisi Açısından Avrasya
Ekonomik Birliği ve Tacikistan”, **Yüksek Lisans
Tezi**, Konya 2020
- Halidov, İslam: “Çok Kutuplu Dünya Sistem İçin Rusya’nın
Desteklediği Bölgesel ve Uluslararası Ögütler”,
Akademik Bakış Dergisi, Kırgızistan 2015, s. 332-
345.
- Halit Akın, Mehmet:
Karamustafa, Kurtuluş:
Öztürk, Yüksel: “Uluslararası Ticaret Teorilerinden Destinasyon
Rekabetçiliği Modellerine Geçiş: Kavramsal Bir
İnceleme”, **BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi**, C: 20, Sayı: 1, 2020, Bahar, s. 203-228
- Havrylyshyn, Oleh: Opening up and geographic diversification of trade in

- Hassan Al-Atrash: Transition Economies, **International Monetary Fund**, Working Paper No: 98/22, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp9822.pdf> 30 Aralık 2021.
- Okday, Nüvit: **Dış Ticarete Giriş.**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2005.
- Omonkulov, Otabek: “Orta Asya Ülkelerinin Avrasya Ekonomik Birliği Projesinin Yaklaşımı”, **Makale**, Ekim 2018
- ÖZ, Öner: **Bilgipedia Dergisi**, (Çevrimiçi) <https://www.bilgipedia.com.tr/yeni-dis-ticaret-teorileri-metzler-paradoksu/> , 15 Mayıs 2021
- Özsağlam, Muhittin T.: “Geçmişten Günümüze Avrasyacılık”, European University of Lefke, **Makale** 2006, s.117
- Öztürk, Yasin: “Avrasya Birliği Projesi ve Türk Dış Politikasına Yansımaları”, Çankırı Karateki Üniversitesi, **Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, 2013, s. 223-244.
- Pollins, Brain M.: Conflict, “Cooperation and Commerce: The Effect of International Political Interactions on Bilateral Trade Flows”, **American Journal of Political Science**; 33(3), 1989, s.737–761
- Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi Resmi Sayfası: “Razrushaem mify: Top-7 tipichnyh zablujdeniy o EAES.”, 29 Mart 2017, (Çevrimiçi), <https://russiancouncil.ru/analytics-and->

comments/analytics/razrushaem-mify-top-7-tipichnykh-zabluzhdeniy-o-eaes/ , 21 Ekim 2022

- Seyidoğlu, Halil: **Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama,** Kitapevi, İstanbul 2007.
- Sümer, Kutluk Kağan: **AB Sürecinde Dış Ticaret Modelleme Tekniklerine Ekonometrik Yaklaşımlar,** Araştırma Kitabı, İstanbul 2009.
- Sözleşme «Avrasya Ekonomik Birliği'nin üçüncü devletler, uluslararası kuruluşlar veya uluslararası entegrasyon dernekleri ile yaptığı uluslararası anlaşmalar hakkında» **Sözleşme, Kanun.** 2018, (Çevrimiçi) <http://docs.cntd.ru/document/550970067> 6 Kasım.2021
- Şevçenko, Boris: "EAES: Protivorechiya Integratsionnogo Vzaimodeystviya", **Makale** 2017, s. 313-319.
- Shevskiy, Dmitriy: "Priçini Raspada SSSR Skvoz" Prizmu Teorii Sistem', **Makale** 2017, s. 113-119.
- Slepnov, Andrei: **Finmarket Dergisi,** <http://www.finmarket.ru/news/5403010> 16 Mayıs 2021.
- Soyuznoe Veçe Resmi Gazete: Soyuznoe Veçe, <https://souzveche.ru/articles/politics/35309/> , **SSSB'nin Kuruluş Sözleşmesi-1922,** 9 Mart 2020.
- Tarı, Recep: **Ekonometri,** Küv Yayınları, 12. bs, İstanbul, 2016,

s.475-492

- Tatoğlu, Ferda: **İleri Panel Veri Yöntemleri**, İstanbul, Beta Yayınları, 2013
- Tatoğlu, Ferda: **Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı**, İstanbul, Beta Yayınları, 2016.
- Tatoğlu, Ferda: **Ekonometri: Stata Uygulamalı**, İstanbul, Beta Yayınları, 2020
- Tatoğlu, Ferda: **Panel Veri Modelleri: Sağlık Göstergeleri İle Gelir ve Gelir Eşitsizliği Arasındaki İlişkinin Analizi**, 2021, s.165-183
- Tinbergen, Jan: "Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy.", New York: Twentieth Century Fund, 1962.
- Tüymebaev, Canseyit: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları", 2015, (Çevrimiçi) <http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=181&lang=TR>, 25 Nisan 2021.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Türkiye", Ekonomik Araştırma Sübesi, **Makale** (Çevrimiçi) <https://tim.org.tr>.
- Ünüvar, Arife: "Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı Çerçevesinde İngiltere'nin İhracatı ve Türkiye'nin İhracatının Karşılaştırılması. ", **Yüksek Lisans Tezi**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2008.

- Valovaya, Tatyana: "Novaya real'nost' – novye vozmojnosti", **Avrasya Ekonomik Komisyonu**, 2017, s. 168, (Çevrimiçi) <https://is.gd/7EYuyt>, 04 Kasım 2021
- Vinokurov, Evgeny: "Eurasian Economic Union: Current State and Preliminary Results", **Russian Journal of Economics**, 2017, s. 54-70.
- Yaşar, Halime, Nur: "Avrupa Birliği ve Türkiye Arasındaki Gümrük Birliği Çerçevesinde Türkiye İhracatının Çekim Modeli Uygulaması", **Yüksek lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011.
- Yılmaz, Mutlu; Özken, Ahmet: **Dış Ticarete Giriş**, Gazi Kitapevi, Ankara 2018
- Yüksel, Esra: "Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman'ın Katkıları", **Öneri Dergisi**, Ocak 2011, 9(35), s. 199-206
- Wooldridge, Jeffrey M.: Introductory Econometrics: A Modern Approach, 5. Baskı, **Southwestern College Publishing**, Nashville, 2012